

SORSFORDÍTÓ IDŐK, HÉTKÖZNAPI EMBEREK

Élet a Monarchia romjain

Egry Gábor • Haid-Lener, Elisabeth • Ignác Károly •
Inglis, Cody James • Izsák Anikó-Borbála • Jeličić, Ivan •
Kosi, Jernej • Plyer, Ségolène • Wendt, Christopher

NEPOSTRANS – NAPVILÁG KIADÓ

Szerzők:

Egry Gábor

Haid-Lener, Elisabeth

Ignác Károly

Inglis, Cody James

Izsák Anikó-Borbála

Jeličić, Ivan

Kosi, Jernej

Plyer, Ségolène

Wendt, Christopher

SORSFORDÍTÓ IDŐK,
HÉTKÖZNAPI EMBEREK
Élet a Monarchia romjain

NEPOSTRANS – Negotiating post-imperial transitions: from remobilization to nation-state consolidation. A comparative study of local and regional transitions in post-Habsburg East and Central Europe

A projektet az Európai Kutatási Tanács (ERC) 772264 számú konszolidációs támogatási megállapodása finanszírozza.

Vezető kutató: Egry Gábor

www.nepostrans.eu

© Szerzők

ISBN 978-963-338-540-1

Fordította Konok Péter

Első kiadás 2023

Napvilág Kiadó, Budapest

www.napvilagkiado.eu

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója

Tördelés és fedél Jankovič Milán

TARTALOM

Bevezetés • 7

Barátaink – a svájciak, a belgák, a franciák, a románok, a csehek, a jugoszlávok. Helyi és transznacionális gazdasági hálózatok, és az osztrák–magyar üzleti elitek sorsa • 13

„Veszélyes lázongások” 1917 „forró nyarán”.

A munkásmozgalom erősödése és a város–vidék konfliktus kiéleződése az első világháború alatt és után • 29

A „természet törvényei ellen”. A nyári időszámítás és a regionalizmus helyi gyökerei Tirol osztrák területein • 47

Monarchia vagy köztársaság? Nemzetállam vagy törpeállam? Közép- és délkelet-európai elképzelések az államiságról a posztimperialis átmenet időszakának elején, 1918–1920-ban • 63

Távozók és maradók: egy Nagy-Romániát elhagyó magyar közigazgatási tisztviselő én-performanciája • 78

„A házat, amiben laktunk, porig égették”. Az új és a régi, a Habsburg múlt mint negatív vagy pozitív referencia • 92

Egy nemzetiesítő homlokzat? Megjegyzések az oktatásról a posztimperialis helyi viszonyok között • 107

A gazdaságba való állami beavatkozás privát alapjai.
A csehországi textilipari vállalatok és a len piacának
átalakulása, 1915–1925 • 124

Egy (poszt)imperiális kontextus
Birodalom nélkül? • 137

Bibliográfia • 147

Illusztrációk • 160

Bevezetés

2018 és 2023 között egy kilenctagú csoport végzett kutatásokat az Európai Kutatási Tanács *Consolidator Grant* projektjének keretei között *Posztimperiális átmenetek tárgyalása: a remobilizációtól a nemzetállami konszolidációig. Helyi és regionális átmenetek összehasonló elemzése a Habsburg Birodalom utáni Kelet- és Közép-Európában* (Negotiating post-imperial transitions: from remobilization to nation-state consolidation. A comparative study of local and regional transitions in post-Habsburg East and Central Europe, rövidítve: NEPOSTRANS) címen (772264. sz. kutatási szerződés). Jelen kötetben igyekszünk nyilvánosan hozzáférhetővé tenni kutatásunk egyes eredményeit. A projekten dolgozva egy új, szintetizáló narratíva kialakítására törekedtünk arról, ahogy a Habsburg birodalmi kereteket az első világháború után a nemzetállamok váltották fel. A történetírásban már feldolgozott eredmények újrafogalmazása helyett olyan területekre összpontosítottunk, amelyeket mindeddig figyelmen kívül hagytak a posztimperiális átmenet korának (1918–1923) Közép-, Kelet- és Délkelet-Európájával foglalkozó történeti munkák. A nemzetközpontú narratívák alternatívájaként településekkel, régiókkal és helyi közösségeikkel foglalkoztunk, valamint

azzal, hogy azok hogyan kapcsolódtak tágabb környezetükhöz. Ennek következtében a helyi sokszínűség számos formájával – politikai, társadalmi, gazdasági, nyelvi, etnikai, sőt nemzeti heterogenitásokkal – szembesültünk. Mi több, a posztimperiális átmenet történelmeinek e kisléptékű vizsgálata olyan konklúziókhoz vezetett, amelyek eltérnek a Birodalom széthullása óta írott történeti munkák főáramától. Fő érveink az ebben a kötetben sorakozó szövegekben olvashatók. Eredményeink összefoglalását a kötet végére hagyjuk, a részleteket pedig az adott fejezetekben fejtjük ki.

Szóval, kezdjük rögtön a nagy kérdéssel: egyáltalán miért van szükségünk egy újfajta történelemre?

Nos, az emberek általában elégedetlenek azzal, amit a kanonikus történeti narratívák a múltról elmondanak. Innen a készítés, hogy megírjuk egy adott témáról szóló narratíva új változatát. Bár nem mindenki felételezi, hogy a történészek csak hazudoznak (ami amúgy meghökkenítően elterjedt vélekedés), de bárki, aki beleássza magát a kontinensek, országok, régiók, vidékek, iskolák, családok, vagy akár egyes személyek történelmébe, hamarosan fehér foltokba, válaszra váró kérdésekbe botlik. Talán ennél is fontosabb, hogy sok szövegben az olvasók ellentmondásokat találhatnak a múltról szóló diskurzusok új módjai, és az iskolában vagy az egyetemen tanult történelem között. Ez időnként tudatos történetpolitika eredménye, „a győztesek által írt történelem”. Máskor abból a magától értetődő dologból következik, hogy az egyes történészek adott

témákra, és/vagy az újonnan elérhetővé vált levéltári forrásokra koncentrálnak. A történelem, mindaz, ami beletartozik, és mindaz, amit írnak róla, így állandó változásban van. Ahogy a történeti kutatások fókuszja elmozdul, új témák, perspektívák és értelmezések kerülnek előtérbe. Ez igen gyakori esemény a történészek szakmai életében, de talán nem mindig világos az olvasóközönség számára.

Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa megváltozott az 1918 óta eltelt évszázad során, és ez az egyik oka, hogy újraértékeljük az első világháború végének időszakát. Ezek az egykor elmaradottnak, fejletlennek, sőt szegénynek, a két világháborúba torkolló kontinentális bizonytalanság forrásainak tekintett régiók nagy része ma az Európai Unió tagja, és anyagi értelemben legtöbb társadalmuk egyre inkább felzárkózik Európa gazdasági centrumához. Igen különbözik ez a társadalom és ez a közönség attól, amelyik előbb megtapasztalta, majd figyelemmel kísérte az első világháborút követő átmenetek történelmét. A közöttünk és elődeink között élt nemzedékek széleskörű változásokat éltek meg mindennapjaikban, amelyek szintén a múlt új értelmezéseivel és újraértékeléseivel jártak együtt. Azt reméljük, hogy a mai olvasók a történettudomány új megközelítéseire is fogadóképesebbek lesznek. Reméljük, hogy lesznek diákok, újságírók, aktivisták, tanárok és polgárok, akik velünk tartanak erre a kalandra.

Jelen kötet annak az átmenetnek a történetét mutatja be, amelynek során a birodalmi felépítményt e felépítmény utódállamai váltották fel. Így annak a története is, ahogy

a hatalom és a felségterület „nemzetivé” vált. Ez meglehetősen általános európai élmény, ezért úgy gondoljuk, hogy a legtöbb olvasó számára ismerős lesz. Ám mivel kutatásainkban az egyéni tapasztalatokra tettük a hangsúlyt, arra törekedtünk, hogy pótoljuk a korábbi történeti munkák egyes hiányosságait. A klasszikus társadalomtörténet a politikai és társadalmi struktúrák nagy változásaira koncentrált, amelyek mögött sokszor szem elől tévesztette az egyéneket, és (ebből következően) tapasztalataikat melleslegesnek, nem reprezentatívnak tekintette. A szokványos logikát – amely szerint az egyének a strukturális változások pusztá függelékei – megfordítva úgy döntöttünk, hogy a személyes tapasztalatokra tesszük a hangsúlyt. Ez azután a strukturális változások átfogóbb megértéséhez is hozzásegített bennünket. Elemzéseinket a regionális és helyi szintekre fókuszálva azt reméltük, hogy megragadhatjuk azokat a hirtelen, durva, nem egyszer zavarba ejtő átalakulásokat, amelyeket az emberek akkoriban meg- és átéltek. Így jobban bemutathattunk olyan struktúrákat – mint a regionális gazdasági egységek vagy a szakmai hálózatok –, amelyek a bevett történetírásban kevésbé láthatók. Az egyént választva kiindulópontnak közelebről elemeztük azokat a stratégiákat és forrásokat, amelyekkel az egyes emberek rendelkeztek, illetve, hogy miként használták saját helyzetük javítására a nagyobb társadalmi struktúrákat. Azzal, hogy az 1918-at követő mindenféle változások közepette is az egyének tevékenységét emeljük ki, rámutatunk arra, hogy az egyszerű emberek milyen eltérő

mértékben éltek meg a változásokat a helyi szinteken, ami gyakorta igencsak különbözött az új „nemzeti” központok változásainak ütemétől. Alapvetően egy másik ritmusra, a változások eltérő kronológiájára mutatunk rá.

Ezt az új történetet egy kutatócsoportként meséltük el. A NEPOSTRANS keretei között a csapat tagjai voltak: Egry Gábor kutatásvezető; Ignác Károly és Ségolène Plyer szenior kutatók; Elisabeth Haid-Lener, Ivan Jeličić, és Jernej Kosi posztdoktori kutatók; valamint Cody James Inglis, Izsák Anikó Borbála és Christopher Wendt junior (doktorandusz) kutatók. A csoport kutatói Európa számos részéből érkeztek: Budapestről, Firenzéből, Ljubljanából, Rijekából, Strasbourgból és Bécsből. Számos más összefüggésben a következő helyeken folytak kutatások: Nagybánya, Pozsony, Brixen, Brno, Bukarest, Budapest, Karánsebes, Kolozsvár, Feldkirch, Gardone Riviera, Hradec Králové, Innsbruck, Ivano-Frankivszk, Ljubljana, Lviv, Maribor, Muraszombat, Opatija, Pazin, Prága, Rijeka, Róma, Salzburg, Szatmárnémeti, St. Pölten, Trieszt, Trutnov, Bécs, Varsó, Zágráb és Znojmo. Így a projekt munkája igazán transznacionális és nemzetközi, lokális és kontinentális volt. A csoport adott tagjai beszélnek és olvasnak szerb-horvátul (ideértve a boszniai és a montenegrói nyelvet, egyszóval: *naški*), csehül, angolul, franciául, németül, magyarul, olaszul, lengyelül, románul, szlovénül és ukránul – vagyis szinte minden nyelven, amit a Habsburg birodalomban beszéltek, és a nemzetközi történettudomány jelenleg bevett nyelvein is.

A projekt weboldalán – 1918local.eu – korábban publikált blogposztokban és az ebben a kötetben olvasható néhány szórakoztató történeten keresztül azon igyekeztünk, hogy bemutassuk néhány sajátos vonását a folyamatnak, ahogy a posztimperiális és poszt-Habsburg átalakulás helyi és regionális szinteken végbement. A szövegek nem terjednek ki mindenre, és nem szándékozunk úgy tenni, mintha az általunk választott esetek általánosan jellemzőek lennének az egykori Birodalom és utódállamai minden egyes esetére. Tudjuk, hogy nem minden téma és terület kap megfelelő súlyt, sőt néhány egyértelműen hiányzik. Mindazonáltal, e kötet – melynek minden fejezete önmagában is megáll afféle gyors olvasmányként – célja, hogy egyfajta mozaikot adjon olyan kevésbé járt utakról, ahol a folyamatok és a lehetőségek nagyobb hangsúlyt kapnak, mint az eleve elrendelt végkifejletek. Ezért arra hívjuk fel olvasóinkat, hogy könyvünket kiindulópontként használják azon országok történelmének újragondolásához, amelyek az egykori Habsburg Birodalom részei voltak. Mi volt az újdonság? Mi az, ami átöröklődött? Milyen alapokat romboltak porig, és melyek voltak azok, amelyeket csak helyreporoztak az új felhasználók? Közép-, Kelet- és Délkelet Európa huszadik századi történelmei részben éppen arról szólnak, hogy mit tudtak kezdeni az emberek az egykori Habsburg Birodalom maradványaival. Általánosabban, a politikai és társadalmi élet átmenetei alapvetőek e közös európai tapasztalat megélése szempontjából, és ebben kikerülhetetlenül tudomásul kell venni az emberi tényezőket is.

*Barátaink – a svájciak,
a belgák, a franciák, a románok,
a csehek, a jugoszlávok. Helyi
és transznacionális gazdasági
hálózatok, és az osztrák–magyar
üzleti elitek sorsa*

**Egy vizsgálat – váratlan
következményekkel?**

Általános európai trendet követve, Romániában a nem románok kezében lévő vállalkozások az első világháborút követően kénytelenek voltak hozzászokni a „románosításnak” nevezett eljárásokhoz. Ezek – sokszor *ad hoc* kormányzati rendeletekre alapozva – azt voltak hivatva biztosítani, hogy az egyes cégek tulajdoni többsége román nemzetiségűek kezébe kerüljön. Ebben az értelemben a helyzet analóg volt az Ausztria-Magyarország más utódállamaiban zajló nosztrifikáló intézkedésekkel.

Sok más céghez hasonlóan a Lugosi Textilipari Részvénytársaságnak is bevált eszközei voltak már rá, hogy a politikai nyomást – meglehetősen sikerrel – kezelni tudja.

Ezért, mikor 1926. egy júliusi napján délután öt órakor Livius Faur iparellenőr két társával, Nicolae Popovici-val, a kereskedelmi felügyelet emberével, illetve N. Zsivkovits könyvvizsgálóval belépett a Lugosi Textilipari Rt. lugosi üzeme ügyvezető igazgatóhelyettesének az irodájába, a kiváló igazgató, Alexander Wagner még nem sejtette, hogy nevezett úriemberek még komoly fejfájást fognak okozni neki. A következő néhány órában Faur egyre a tulajdonosokkal és a részvényesekkel kapcsolatos iratokat követelt: nyilvántartásokat, betéti kötvényeket és jogosítványokat, a bankokkal és a részvényesekkel folytatott levelezést, átutalási bizonylatokat, számlaszámokat, amelyek azt igazolták, hogy hová küldték a társaság osztalékait. Ahogy arról az igazgató az események után írt hosszú levelében beszámolt, Faur alaposan felkészült az ellenőrzésre, és könnyedén félresöpörte Wagner akadékoskodását és ellenérveit. Végül bebizonyította: a társaság valódi részvényeseinek körét néhány Magyarországon élő üzletember alkotta, nem pedig a jeles román Marmorosch és Blank, illetve Chrissoveloni bankok, ahogy az a nyilvánosan közzétett hivatalos beszámolókból állt. Így pedig a tulajdonosi struktúra nem felelt meg a törvényes elvárásoknak, amelyek szerint a részvénytulajdon, illetve az igazgatósági és felügyelőbizottsági tagság kétharmadának román kézben kellett volna lennie.

Mikor Faur befejezte a vizsgálódást – amelynek eredménye alapján adminisztratív intézkedésekkel fenyegetőzött –, megkérte Wagnert, akivel gyerekkoruk óta ismerték egy-

mást, hogy vezesse körbe az üzemben. Amíg a műhelyket és a gépeket csodálva sétáltak, Faur megjegyezte Wagnernek, hogy a nacionalizálás igencsak zötyögős utakon halad, de persze, sokkal gyorsabban is el lehet intézni; azt is elárulta, hogy a vizsgálatot korántsem valamiféle misztikus feljelentés alapján indították, hanem egy roppant prózai cikk miatt, amely egy magyar üzleti lapban jelent meg, és arról szólt, hogy mit szándékozik kezdeni lugosi gyárával és részvényeivel a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, illetve a fontos magyarországi textilgyárakat birtokló Krammer testvérek, akik a részvényesek nyilvántartásában mindazonáltal csupán kisebbségi tulajdonosként szerepeltek. Bár Wagner hosszú beszámolójában nem tért ki a részletekre, de úgy tűnik, Faur tanácsokat adott neki arra, hogy miként lehetne a legjobban kezelni a helyzetet.

Valóban, Faur egyike volt annak a számos romániai hivatalnoknak – az állami titkosrendőrség, a Siguranța tiszteitől a kormányzatot képviselő prefektusokig és a közigazgatási tisztviselőikig (alprefektusok, polgármesterek) Caras-Severin (Krassó-Szörény) megyében –, akiket a textilipari cég diplomatikusan megvesztegetett. Amit kaptak, az kisebb kölcsönökként szerepelt a cég elszámolásaiban, az összegek pedig néhány száztól mintegy tízezer lejig terjedtek, utóbbi egy közalkalmazott vagy egy középiskolai tanár párhavi keresetének felet meg. Ezek a kölcsönök magánszemélyek, vagy akár intézmények nevére szóltak, és vajmi ritkán fizették vissza őket, ha történt ilyen egyáltalán. Így a történet egyik aspektusa a szokványos

korruptió, amit a külső szemlélők és a hazai kritikusok egyaránt szinte természetesnek vettek a két világháború közötti Romániában. Mégis, ez a találkozás valami ennél lényegesebb dolgot is feltár a romániai, és nem kevésbé az egész közép- és kelet-európai gazdaság tekintetében: Ausztria-Magyarország strukturális túlélését üzleti hálózatainak kontinuitásában. Faurnak igaza volt, mikor az értékpapírszámlák manipulációjára gyanakodott. A textilvállalat valódi tulajdonosai ugyanazok a magyarországi tőkésék voltak, akik a céget 1911-ben megvásárolták, majd azt követően is működtették, hogy a területet Románia 1919-ben annektálta, hiába igyekezett a román állam kiszorítani az „idegen” kapitalistákat, és romániai tőkével helyettesíteni őket. Sőt, Lugos nem kivétel, inkább szabály volt arra, hogy mi történt a gazdaság románosításának nagyszabású tervével, ami rögtön a háború után megszületett. A kudarc nyílt titok volt – ezért is írhattak róla kendőzetlenül a magyarországi, sőt időnként a romániai gazdasági lapok is. Azon állami hivatalnokok egyikeként, akik ennek a politikának a végrehajtásáért feleltek, Faur is a rendszer részeként működött, amelynek a korrupció hatékony, de korántsem a legfontosabb eszköze volt. A magyarországi – valamint a bécsi és német – tőkésék 1918 után menteni igyekeztek üzleti „birodalmaikat”, és ezt leginkább a világháború előtti délkelet-európai expanziójuk öröksége támogatta, valamint a helyi üzletembereknek is kedvező üzleti kapcsolati hálóik ereje és szilárdsága: ezek a kölcsönös bizalom és a kölcsönös előnyök hálózatai voltak.

A város büszkesége és a teher, amit a költségvetésre rótt

Az első világháborút megelőzően sem volt minden közepes város összes tőkése kontinentális vagy globális üzleti hálózatok része. Sőt, a legtöbb helyi üzletember a helyi vagy környékbeli fogyasztókra alapozott, limitált léptékű vállalkozásokat működtetett. A jól prosperáló városokban, virágzó gazdaságú területeken sokszor ez is elegendő volt egy-egy nagyobb család bőséges jólétéhez, hogy oktatáshoz és előnyös házasságokhoz juttassák a leszármazottakat. A helyi hálózatok éppoly sűrűszövésűek és hatékonyak voltak, mint a transznacionális tőkések közötti kapcsolatok, és a nacionalizálási politikáknak is éppúgy ki voltak téve, mint a külföldi nagytőke.

Az egyik ilyen virágzó terület ott, ahol Románia északnyugati része lett, a középkori bányaváros, Nagybánya (Baia Mare) volt. Gazdagságát a városközpont is mutatta, egy négyzet alakú főtér, amelyet késő középkori alapozású és stílusú épületek határoznak meg. Az egész nyugati oldalt, az István Király (vagy Minerul) Szálloda impozáns szecessziós épülete – a képeslapok kedvelt témája – foglalja el. A főbejárat ma zárva, az épület aljába néhány kis üzlet fészkelte be magát. A 2005-ös renoválás ellenére a homlokzatát ma is iszalagok takarják, az ereszcatornák láthatóan eltömődtek, több ajtó és ablak is törött, vagy ferdén lóg. Ez nem valamiféle 1989 utáni állapot: a grandiózusnak szánt szálloda a kezdettől fogva elviselhetetlen terhet rótt

a város költségvetésére, még ha a hatóságok szimbolikus épületnek tekintették is.

Középkori gazdagsága dacára, annak ellenére, hogy fontos bányaváros és szabad királyi város volt, 1898-ban Nagybánya elvesztette törvényhatósági jogát, és presztízse is megcsappant. Az urbánus fejlődés következtében egy határozottan ipari jellegű terület formálta át a város képét a régi városközponton kívül. A XIX. század végén a város az 1896-ban alapított híres művésztelep miatt kapott kulturális jelentőséget. Ugyancsak ekkoriban vált fontossá Nagybánya természeti környezete, ahogy a túrázás a középosztály köreiből egyre divatosabb kikapcsolódássá vált.

A városközpontban már az 1870-es években épült egy szálloda, ám az 1905-ben leégett. A városi tanács egy impozáns, modern és látványos, a magyar nemzeti jelleget tükröző szálloda felépítése mellett döntött, aminek megtervezésére pályázatot írtak ki. Az új, szecessziós (a szecesszió magyar változatát keleties és a magyar folklórból vett motívumok jellemzik) épületet 1910-ben avatták fel. A városkép reprezentatív eleme lett, és fontos kulturális központ, ami bővelkedett a szimbolikus jelentésekben – ez abból is látszik, hogy az egymást követő politikai rezsimek milyen nagy igyekezettel nevezték át. Az első világháború előtt István (Király) Szálló volt a neve, bár voltak viták az elnevezés formája körül: a katolikusok „Szent Istvánnak” akarták nevezni, de a protestánsok csak az „István Királyba” egyeztek bele, míg a városi nyelvben különféle neveket

kapott. A két világháború között az István Szállodát Nagy István moldvai vajda tiszteletére Ștefan Vodăra nevezték át. A román tisztviselők láthatóan valamiféle szimbolikusan hasonló helyettesítőt akartak találni az István Király névre, akárcsak a közeli Szatmárnémetiben (Satu Mare), ahol a hasonló stílusban épült Pannónia Szállodát Daciára keresztelték a Románia területére eső római provincia után. (A második világháború után a nagybányai szálloda a Minerul – bányász – nevet kapta, hogy elnevezése a város munkásságát képviselje.)

A szálloda színházterme volt a legnagyobb férőhelyű a városban, és ott rendezték a legfontosabb társadalmi és politikai eseményeket is. 1918 őszén a Szociáldemokrata Párt helyi szervezete költözött az épületbe, majd 1919-ben a városatyák ott szállásolták el a bevonuló román csapatok vezetőit. A szállodában bálokat is rendeztek, az egyik üzlethelyiségben pedig a Berger cukrászda kapott helyet, amely a nagybányai művésztelep festőinek törzshelye, a helyi társadalmi élet fontos színtere volt.

Ám a szálloda a kezdetektől fogva egyre növekvő anyagi terhet jelentett. A város jókora hitelt vett fel a megépítésére, pedig már addig is el volt adósodva. A földszinti üzlethe-lyiségeket nehéz volt kiadni, mert a helyi kereskedők többnyire nem tudták megfizetni a borsos bérleti díjakat. Ezért a város vagyonos polgárai egy részvénytársaságot hoztak létre István Király Szálloda Bérleti Társaság néven, amelynek fő részvényese a város saját takarékpénztára volt, és ez támogatta pénzügyileg a szállodát.

A társaság alapító okirata meghatározta, hogy a százezer koronás részvénytőke egyenlően oszlik meg a városi takarékpénztár, illetve a magánbefektetők között. Mindazonáltal, a közgyűléseken a magánbefektetők mindig többségben voltak. Az első világháború után az új városi vezetés ezt a szabályt kijátszva a részvénytársaságot román többségi tulajdonba vonta. 1919-ben, ahogy a város közigazgatási vezetése megváltozott, a városi takarékpénztár vezetőségét is leváltották, és a pénztár (illetve a város) részvényeit szétosztották a takarékpénztár új igazgatóságának tagjai között, majd 1920 februárjában új vezetőséget választottak.

A városi takarékpénztár egyik leváltott igazgatója, aki helyett román igazgatót neveztek ki, Harácsek Vilmos volt, egy régi helyi patríciuscsalád sarja. Harácsek Miksa a XVIII. század végén érkezett Nagybányára, 1792-ben kapott városi polgárjogot. A család következő nemzedékéből már polgármester (Harácsek Ignác 1869-ben), és városi tanácsos (Harácsek József, meghalt 1902-ben) is kikerült. A család vagyonával és presztízsével a hátuk mögött a következő nemzedék tagjai már könnyedén búcsút intéhettek a régi családi üzletnek, és értelmiségi hivatásokat választhattak. Sőt, országos szintű kapcsolatrendszert is kiépítettek. József lányát, Emmát egy budapesti ügyvédhez, Lovrich Gusztávhoz adta feleségül, aki a Magyar Országos Központi Takarékpénztár igazgatója volt. Az ő temetésük 1916-ban valódi társasági eseménnyé vált, még Teleki Pál, a későbbi magyar miniszterelnök is küldött koszorút Emma sírjára. A fiatalabbik fiú, László Wekerle Sándor

protezsáltjaként minisztériumi karriert csinált, és 1913-ban a Dohányjövedéki Központi Igazgatóság pénzügyi főtanácsadójává nevezték ki. A legfiatalabb fiú, Imre ügyvédként végzett, és a helyi lap, a *Nagybánya és Vidéke* szerkesztőjeként folyt bele a helyi politikába. Családi „örökségként” a városi tanácsosi posztot is megkapta.

Vilmos – József legidősebb fia – négy gyermeke között ott találjuk a városi takarékpénztár igazgatóját (Vilmost), a Nagybányai Kereskedelmi Bank igazgatóját (Károlyt), valamint a város polgármesteri székében hosszú időt eltöltő Makray Mihály feleségét (Erzsébetet). A politikai áttrendezések ellenére a Harácsek család tagjai mindvégig fontos szerepet játszottak Nagybánya életében. Károly legalább 1924-ig a kereskedelmi bank igazgatója maradt, míg Vilmos belépett a Nagybányai Befektetési Bank vezetésébe, és a Harácsek Vilmos és Utódai nevű cég is remekül prosperált tovább: Krizsán Pál 1933-ban kiadott útikalauza a város első számú kereskedelmi vállalkozásaként említi. Egy 1930-as nagybányai népszámlálás adatai szerint Vilmos és Károly a Piața Unirii 18-as szám alatt laktak (a régi főtéren). Még mindig Budapest felé tekintettek: 1926–1927-ben Vilmos fia, József a Budapesti Kereskedelmi Akadémia egyéves kurzusán vett részt. Úgy tűnik, hogy a Harácsek család képes volt megőrizni jelentőségét a város gazdasági életében, bár politikai befolyásuk a két világháború közti időszakban láthatóan megszűnt.

A Harácsek család mindazonáltal csak egy tipikus példát jelentett a politikai, társadalmi és anyagi tőkék közötti

átmenetekre. Hartner Géza és fia, Ferdinánd üzleti-politikai pályafutása szintén azt illusztrálja, hogy az üzleti elitek milyen leleményesen voltak képesek az új politikai és kulturális körülményekhez alkalmazkodni. Bár Hartner Géza egy elszegényedett helyi kereskedő fiaként nem rendelkezett azzal a társadalmi és pénzügyi tőkével, ami nagyratörő üzleti vállalkozásokat tett volna lehetővé, de sikerült kifejezetten befolyásos politikai szereplővé válnia a muraszombati járásban. A háború kitörését megelőző évtizedben egy sor ügyes húzásnak és merész döntésnek köszönhetően választási kortesből egyenesen országgyűlési képviselő lett. Politikai sikerére támaszkodva azután a háború előtt lehetősége nyílt rá, hogy helyi szinten saját gazdasági érdekeit is érvényesítse. A délszláv államban aztán Hartnerék társadalmi emelkedése egy időre megtorpant. A helyi magyar elit tagjaiként gyanús figuráknak, a jugoszláv állam ellenségeinek tekintették őket. Ám egy sor olyan tranzakción keresztül, amelyek csakis a posztimperiális, háború utáni gazdasági átrendeződések összefüggéseiben váltak lehetségessé, Hartnerék hamarosan káprázatos sikereket értek el. Üzleti elrugaszkodásuk startkövének az számított, mikor megszerezték a Muraszombati Takarékpénztár részvénytöbbségét. Az 1870-ben alapított bank, amely a környék legrégebbi pénzintézete volt, súlyos likviditási, később fizetési gondokkal küszködött, mivel rengeteg háborús kölcsönt folyósított. A terület annektálását követően a jugoszláv hatóságok az „idegen” bankot állami irányítás alá vonták, majd likviditási nehézségeit

kihasználva nacionalizálták, az új részvénytársaságot konszolidálták, és új nevet is adtak neki: Prekmurska banka. Az 1920-as évek közepén egy rakás igen szokatlan körülmény zűrzavarában Hartner Géza megszerezte a bank részvényeinek többségét. A Prekmurska banka elképesztően jövedelmező intézménynek bizonyult. Erős helyi monopolhelyzetére támaszkodva uzsoraszintű kamatokra kölcsönzött pénzt, ugyanakkor Hartner többségi tulajdonosként arra használta a bank üzletei feletti befolyását, hogy kedvező kamatozású kölcsönöket vegyen fel, és erdőket vásároljon, megvegye a Batthyány-birtokot, a lendvai kastélyt, gőzmalmot és téglagyárat. Gazdasági befolyásuk mellett Hartnerék politikai téren is aktivizálódtak. 1933-ban Hartner Ferdinándot Muraszombat polgármesterévé választották. Végső soron voltak olyan helyi szereplők, akik részei lettek az 1918 után kialakuló politikai elitnek. Nagybányán csak azok maradhattak meg az István Szálloda vezetésében, akik román származásúként is már korábban betagozódtak a városi elitbe. A szálloda alapítói közül egyedül Alexandru Breban – aki Brebán Sándor néven szerepelt a listán – maradt meg a vezetőségben 1920 után. Breban görögkatolikus pap volt, akkor nagybányai esperes, valamint a Román Nemzeti Párt aktivistája, és a Szatmár-megyei Román Nemzeti Tanács alelnöke. Később, 1929-től 1930-ig Nagybánya polgármestere is lett. Ebben az esetben az egyéni karrier az érdekes – görögkatolikus papi családból származott, és ugyanezen az úton haladt tovább, miközben a román nemzeti mozgalom aktivistája is volt,

sikeresen integrálódott a magyar intézményekbe, és a város középosztályába is.

Nem Breban volt az egyetlen román, aki további karrierje során sikeresen támaszkodott 1918 előtti társadalmi presztízsére. Victor Pop de Băsești (1873–1930/31) ügyvéd és bányatulajdonos (akit a magyar források illésfalvi Pap/Papp Viktorként említenek) az 1920-as és 1930-as évek fordulóján rövid ideig a város polgármestere lett. Az első világháború előtt az Aurora Takaréék és Hitelintézet igazgatótanácsának tagja volt. 1923-ban a Nagybányai Takarékpénztár igazgatótanácsában ült. Apja, Alexandru Pop de Băsești járásbíró volt. A család a XVII. században Lengyelországból érkezett, és a XVIII. században kaptak nemességet. A szomszédos Szilágy megye nemesi elitjébe tartoztak, és elit közigazgatási posztokat töltöttek be. Ezen felül Alexandru Pop fivére, Victor nagybátyja, Gheorge Pop de Băsești az erdélyi román nemzeti mozgalom fontos alakja volt. 1902 és 1919 között a Román Nemzeti Párt elnöke, és 1918. december 1-én ő elnökölt a gyulafehérvári (Alba Iulia) román nagygyűlésen, ahol bejelentette, hogy Románia annektálja Erdélyt. A Magyar Királyság földbirtokosainak 1897-es jegyzéke szerint Gheorge nagybirtokosnak számított, 2300 katasztrális holdnyi földje volt Szilágyillésfalván (Băsești). A család nemességén, birtokain és közigazgatási pozícióin keresztül a szilágyi (Sălaj) és felső-szatmári (Sătmăr) háború előtti regionális elitbe tartozott, de ugyanakkor nemzeti síkon fontos szerepet játszott a román nemzeti mozgalomban is.

Bár sokszor feltételezik az ellenkezőjét, a Habsburg Monarchia széthullása, és az új államok létrejötte, amelyek vámhatárokkal és nacionalista gazdaságpolitikákkal igyekeztek kedvezni a nemzeti kapitalista eliteknek, nem jelentett gazdasági katasztrófát, és nem eredményezett súlyos vagyronvesztést a magyar és osztrák tulajdonosok számára. Adott, a határokhoz közel eső területek talán hátrányosnak érezhették e határok hatásait a helyi gazdaságra – bár ennek mértékét nehéz felbecsülni –, de a legfontosabb termelési és pénzügyi központok sértetlenek maradtak. Az utódállamok külkereskedelmében még egy évtizedig az utódállamok közti kereskedelem volumene maradt a legjelentősebb, míg a gazdaságot birtokló és irányító üzleti elitek jórészt ugyanazok maradtak: ha mégsem, akkor felemelkedésük sokszor annak volt köszönhető, hogy már korábban is létező üzleti hálózatok részei voltak, vagy azokba integrálódtak. A galaci (Galați) acélgyár-tulajdonos Max Ausnitot, aki már régóta osztrák cégek üzleti partnere volt, ezek a cégek megbízták, hogy igazgassa bánáti acél- és gépgyáraikat. A horvát bankár-menedzser, Marko Antic személye garanciát jelentett a Viennese Bodencreditanstalt számára, hogy befektetések nem sérülnek, bár az új Horvát Bankban – annak dacára, hogy a részvények többségét birtokolták – minden más képviselőtől lemondtak.

Sőt, a gazdasági nacionalizmus, a vámok politikai eszközként való felhasználása inkább előnyt jelentett azoknak, akik megtartották tulajdonukat, hogy egy olyan piacon profitáljanak, amely az import terén korlátozottabb

volt, mint a Monarchia. A gazdasági átmenet egy további – ellentmondásosnak hangzó, de inkább logikus – aspektusa volt, hogy megerősödött a francia és a belga partnerekkel való együttműködés. Több mint négy évig dühöngött a háború, és a német megszállók feldúlták Belgiumot, de a gazdasági partnerek 1914 előtti együttműködése – amelyet sokszor az Ottomán Birodalomban folytatott közös ügyletek is megszilárdítottak – a fegyverletétel után is sérthetetlenek és működőképesek maradtak. A Wiener Bankverein például arra használta francia, belga és svájci barátait – ahogy a közös igazgatósági értekezletek jegyzőkönyveiben nevezeték őket –, hogy fiókjaikat Lengyelországban, Csehszlovákiában és Jugoszláviában új bankokká alakítsák. A Magyar Általános Hitelbank részvényeinek jelentős részét francia és belga partnerek vásárolták fel, és igazgatótanácsi képviselőjük, Ernest Weyl a délkelet-európai elektronikai ipar kulcsfigurája lett. Ez nem véletlen, mivel 1913-tól francia és belga partnereivel az Általános Hitelbank volt a fő tulajdonosa a Konstantinápolyi Vasúti és Elektromos Társaságnak.

De az antantországokból érkező partnerek önmagukban nem voltak elegendőek a gazdasági pozíciók megszilárdításához. A helyi kapcsolatok és az 1918 előtti kötődések legalább annyira fontosak voltak. Ezek a helyi partnerek navigáltak a helyi politikai viszonyokban, kutatták fel a jövedelmező üzleteket, és alkalmazták a régi cégek irányítóit. A gazdasági kontinuitás általános tendenciája azonban nem zárta ki helyi szinten a sokkal gyökeresebb változások

kat, különösen akkor, ha az adott vállalkozások szinte teljes mértékben közpénzből működtek. Ilyen intézmény volt az István Király Szálloda, amely a közigazgatási és politikai elit teljes átalakulásával ennek az új elitnek az irányítása alá került – és ők éppen annyira nem tudták jövedelmező vállalkozássá formálni, mint elődeik. De a magánszektor nem változott meg ilyen gyökeresen, és ugyanazok az üzletek bérelték ki az épületben lévő boltokat, vagy éppen az egész épületet, amelyek már 1918 előtt is ott működtek.

A Harácsek család sorsa – amely nem sokban különbözik számos olyan családtól, amelyek a csehszlovákiai, galíciai vagy jugoszláviai helyi gazdasági elitekbe tartoztak – jól illusztrálja ezt a pályáívet. Bár a romániai kormányzó pártok arra törekedtek, hogy etnikai vállalkozókat hozzanak helyzetbe, a Harácsek család vállalkozásai még az 1930-as években is virágzottak, és a hasonló nem román vállalkozások is gyakorta kaptak zsíros megrendeléseket a helyi önkormányzatoktól – ám politikai befolyásukat a városban szinte teljes mértékben elvesztették.

László Tisza: "mindig
felixgat az
Új Nemzedék
igazsága!"

**„Veszélyes lázongások” 1917
„forró nyarán” – a munkásmozgalom
erősödése és a város-vidék konfliktus
kiéleződése az első világháború
alatt és után**

Erzsébetfalván két hét óta nem osztották ki a lisztjegyeket. A liszt nélkül maradt lakosság elégtelensége erre ma reggel veszedelmesebb zavargásban tört ki. Reggel kilenc óra felé négy-ötezer ember, főként asszonyok, vonult végig a Kosuth Lajos-utcán és a községháza előtt helyezkedett el. Lisztet és kenyeret követeltek az előjáróságtól, aztán kőzáport zúdítottak az épületre és betörték Matkovics Aladár főbíró és Szántó Samu főjegyző hivatalának ablakait. Innen a két előjáró magánlakására mentek és azt is megostromolták. Matkovics főbíró felesége szorongatott helyzetében kétszer kilőtt az ablakon, de a lövések senkit sem sebeztek meg. A községháza elé megérkezett a csendőrség és felvonultak az államrendőrség emberei is, de karhatalmat nem használtak és szép szóval igyekeztek lecsendesíteni a békétlenkedőket.

(Zavargás Erzsébetfalván a liszt miatt. *Világ*, 1917. augusztus 7., 13.)

Így számolt be az ellenzéki újság egy 1917. augusztus 6-án kirobbant éhséglázadásról, amely a főváros tözsom-szédságában, Erzsébetfalván történt. A község lakossága az alapításától eltelt két évtized alatt exponenciálisan növekedett: 1910-ben 30 ezer lakosa volt, 1917-ben pedig – a hadiipari konjunktúrájának köszönhetően – már 42 ezren lakták. (Weiss Manfréd óriási hadianyaggyára a szomszédos Csepelen üzemelt.) A lakosság legnagyobb részét, ahogy a Budapest környéki agglomerációban általában, az ipari munkásság tette ki. Így a háborús gazdasági megszorítások közepette az vált a legfontosabb helyi problémává, hogy ők és családjaik hogy jutnak hozzá az élelmiszerhez és más közjavakhoz.

Az élelmiszer-ellátás helyzete már 1915-től állandóan visszatérő, fogas kérdést jelentett a helyi képviselőtestület gyűlésein. Kezdetben az élelmiszer-ellátást magánkereskedők biztosították, de ahogy nőtt a lakosság elégedetlensége és bizonyos atrocitásokra is sor került, a liszt elosztását a község vezetése 1916 nyarán a saját kezébe vette. Ám a hivatalos raktárak működését élesen bírálta az egyik helyi lap, amely pult alatti alkukról, hivatali önkényről, durva kiszolgáltatásról cikkezett.

1917-ben a helyiek panaszai alapján számos hivatalos vizsgálat indult Erzsébetfalva ellátásával kapcsolatban. 1917 márciusában egy csoport erzsébetfalvai asszony fordult az Országos Közélelmezési Hivatal (OKH) elnökéhez, azt panaszolva, hogy ők és „éhező gyermekeik” nem kapják meg a nekik járó élelmiszert, a helyi vezetőknek azon-

ban hiába panaszkodtak, mert azok gorombán elhajtották őket. Az OKH intézkedését követelő levelet 50 asszony írta alá. Az ügy kivizsgálásával megbízott kispesti főszolgabíró jelentése szerint (Erzsébetfalva közigazgatásilag a kispesti járáshoz tartozott) „a panaszok lényegileg jogosak” voltak, és Erzsébetfalván valóban lényegesen rosszabb volt az ellátás, mint a fővárosban. Az emberek a helyi hatóságokat okolták, miközben a főszolgabíró szerint a probléma inkább rendszerszintű volt, amelyet az OKH-nak kellett volna megoldani. Júniusban egy katonai parancsnokság alá rendelt helyi üzem továbbította munkásnői panaszát a Honvédelmi Minisztériumnak. A panasz leginkább a tejesosztás problémáiról szólt (csalások, az ármaximum kijátszása, hosszú sorok, protekció), de ehhez még a gyár igazgatósága egy csatolt levélben azt is hozzáfűzte, hogy a községben alig lehet élelmiszert kapni, és ennek megoldását kérték. Július végén azután az erzsébetfalvai asszonyok személyesen mentek el az OKH fővárosi központjába, azt panaszolva, hogy a községben hetek óta nem lehet lisztet kapni, amit a kispesti főszolgabíró is megerősített.

Így került sor a nyílt zavargásra augusztus elején Erzsébetfalván, ahogy az a fejezet elején is olvasható, mikor a néhány ezer főből összeverődött elkeseredett tömeg – leginkább nők és fiatalok – kövekkel hajigálták meg a községházát és a községi vezetők házait. A rendőrség végül helyreállította a rendet, de ők sem közrendészeti ügyként, hanem szociális problémaként kezelték az esetet, és tulajdonképpen arra a következtetésre jutottak, hogy a lisztet

követelő embereknek igazuk volt. Ám a község továbbra sem volt képes lisztet szerezni, ezért a budapesti rendőrfőkapitány magára vállalta az ügyet, és a szociáldemokrata Általános Fogyasztási Szövetkezethez (ÁFSZ) fordult segítségért. Ez végül megoldást jelentett, mivel a munkásszövetkezet felvállalta a nagy munkásközség, Erzsébetfalva teljes lakosságának élelmiszer-ellátását és az elosztás megszervezését. A megállapodás eredetileg csak a lisztre vonatkozott, de azután fokozatosan egyre több árucikkre kiterjedt. Az újságcikkek szerint nem csupán a kiszolgálás lett jobb és gyorsabb a szövetkezet boltjaiban, de az élelmiszer-ellátás is javult: a szövetkezet akkor is képes volt némi ellátmányt biztosítani, amikor a központi kiutalások késlekedtek. Az ÁFSZ sikerei a közéletmezés terén hozzájárultak a szociáldemokrata mozgalom erősödéséhez is a háború második felében, nem csupán Budapest környékén, de országosan is.

A tüntetés eredményesnek bizonyult, amiben számos tényező szerepet játszott. Először is, akkor került rá sor, amikor Tisza István kormánya 1917 májusában megbukott, és a hatalomra kerülő új kormány belső reformokat ígért. Ez a cenzúra enyhítését is jelentette, így a tüntetésről részletesen beszámolhattak a helyi és az országos lapok. Mivel az esemény széles nyilvánosságot kapott, a hatóságok arra kényszerültek, hogy gyors és hatékony megoldást keressenek a problémákra. Másodszor, a kormányváltást követően lemondott az addigi budapesti rendőrfőkapitány, és utóda azonnal bizonyítani akarta, hogy – az ő szavaival

élve – „a háborúban nagyon sokat szenvedő és nyomorgó nép érdekében fog dolgozni”. Első rendelkezései közül több is a közellátással foglalkozott: megpróbálta csökkenteni a sorokat, új szabályokat írt elő az élelmiszerek szétosztására, és fellépett az árusok gorombaságával szemben is. Mivel a budapesti államrendőrség hatásköre Erzsébetfalvára is kiterjedt, az új rendőrfőkapitány ott is tényleges szerepet játszhatott a feszültség enyhítésében és az élelmiszer-ellátás javításában. Végül azt is fontos megemlíteni, hogy 1917 nyarán a szociáldemokraták – bár még mindig parlamenten kívüli pártként – az új kormány támogatóivá váltak. (Ez azonban csak rövid ideig tartott, mivel a Tisza Istvánt követő új miniszterelnök augusztus végén szintén lemondott, majd pedig ősszel az oroszországi bolsevik hatalomátvétel hatására a kormány visszatért a korábbi, keményebb háborús korlátozásokhoz.)

Így 1917 nyarán nem is volt annyira meglepő, hogy egy hivatalos személy egy szociáldemokrata szervezet segítségét kérje egy közfeladat ellátásához. A rendőrfőkapitány közbelépését követően a községnek és a helyi közigazgatásnak már esélye sem lett volna a segítséget visszautasítani, amire azután a hagyományos megyei vezetés is rábólintott.

Ez a helyi történet jól illusztrálja a társadalmi átalakulások folyamatait, ahogy azok a főváros környékén az első világháború idején végbementek, különösen a Budapestet gyűrűként övező ipari körzetekben, ahová Erzsébetfalva is tartozott. A közellátás területén egyre inkább figyelembe kellett venni a lakosok véleményét, panaszait és igényeit

ahogy a háború előre haladt. Ugyanakkor egyre fontosabb lett az utcai politikai akciók szerepe, és ezzel összefüggésben az, hogy ki tartja a kezében az utcát. Ez nemcsak Budapest környékén alakult így, hanem magában a fővárosban is, ahol pedig az élelmiszer-ellátás jobb volt, de – amint látni fogjuk – 1917–1918 folyamán a nagy munkásfelvonulások és -tüntetések már egyfajta forradalom előtti képet mutattak.

* * *

1917. augusztus 13-án és 14-én, egy héttel az erzsébetfalvai éhséglázadás után utcai zavargások rázták meg Pilsent (Plzeň), a Habsburg Monarchia másik felének egyik jelentős ipari városát. A főleg nőkből álló tömeg az élelmiszer-fejadagokra várakozott, amelyek kiosztását többnyire a fegyveres erők felügyelték, de mikor az egyik katona megpróbált letartóztatni egy elégedetlenkedő asszonyt, a tömeg dühe spontán módon kitört, és olyan mértékű tiltakozás- és erőszakhullámba torkollt, amelyet Pilsen addig még soha nem látott. A néhány ezer főből álló tömeg fosztogatni kezdett, majd a polgármester lakóházához vonultak, ahol számos ablakot betörték. A katonaság és a rendőrség igyekezett gátat vetni az erőszaknak, de csak átmenetileg tudták a tömeget feloszlatni, mert az emberek arrébb ismét összegyűltek, és újrakezdték a fosztogatást. Az ipari külvárosokban élő, alsóbb osztályokba tartozó szegény munkások egy időre lényegében elfoglalták a városközpont középosztály-

beli utcáit, szimbolikusan kihívva ezzel az uralkodó társadalmi rendet.

Másnap a Škoda fegyvergyár egyes munkásai és vasutasok is csatlakoztak a lázongáshoz, amely ekkor már a helyi pályaudvarra is kiterjedt. Ez azzal fenyegetett, hogy megbénul a legfontosabb nyugat-csehországi vasúti csomópont, így a lázadás már nem csupán helyi jelentőségű volt, és az osztrák hatóságok legvégső eszközként hadiállapotot hirdettek. Végül jelentős reguláris katonai erők bevetésével augusztus 14-e estéjére sikerült Pilsenben a rendet helyreállítani.

A pilseni lázadás nem volt elszigetelt: 1917-ben a hatóságok 250-nél is több „éhségtüntetést” jegyeztek fel a cseh területeken, és ez a szám hasonlóan magas volt 1918-ban is. Ám 1917 „forró nyarát” nem csupán a tömeges utcai zavargások fényjelezték, hanem kiterjedt sztrájkhullámok is, amelyek lényegében az összes ipari központon átsöpörtek. A legnagyobbra 1917. június végén és július elején került sor a pilseni Škoda Művekben, amely az egész Monarchia egyik legnagyobb fegyvergyártójaként működött. Az üzem negyvenezer munkásának szinte mindegyike sztrájkba lépett, egy hétre teljesen megbénítva a termelést. A jól szervezett közös akció elsöpörte a munkásokat megosztó határokat, így férfiak és nők, fiatalok és öregek, képzetlenek és szakmunkások, és a különféle nyelveken (csehül, németül, magyarul, szerb-horvátul) beszélők együtt vettek részt a békés tiltakozásokon, a nap mint nap megtartott gyűléseken. Ezzel az erővel szemben tehe-

tetlennek bizonyult a gyárvezetés, a helyi közigazgatás és a központi kormányzat is – végül kénytelenek voltak teljesíteni a sztrájkolók legtöbb követelését (a jelentős béremelést, a munkaidő csökkentését, az élelmiszer-ellátás javítását), és egyben szavatolni, hogy a sztrájk résztvevői közül senkit sem vonnak felelősségre. A tárgyalásokban és a békés megegyezés tető alá hozásában a munkások elismert képviselőiként szociáldemokrata parlamenti képviselők is részt vettek.

* * *

1917 így számos értelemben egyfajta fordulópontot jelentett a Habsburg Monarchia hátországában. Az élelmiszer-ellátás és a városi és ipari körzetek más problémái nem akkor kezdődtek, de a korábbi években a demonstrációk és a sztrájkok száma és intenzitása alacsony volt, és a hatóságok az ellenőrzésük alatt tudták tartani a helyzetet. Ám az 1917. februári-márciusi oroszországi események és a cárizmus bukása a Monarchia különböző részeiben az előző évek során felhalmozódott elégedetlenség kitörését eredményezték. Az állami hatóságok válasza nem voltak szükségszerűen egységesek, nem utolsósorban azért, mert a Birodalom különböző részein nem voltak egyformák a háborús helyzetre vonatkozó intézkedések. A lajtántúli Ausztriában katonai kormányzást vezettek be, míg a Magyar Királyságban a haditörvények ellenére alapvetően megmaradt a hagyományos közigazgatás hatalma. Sőt, ahogy arról már szó esett, a belpolitikai változások és az

1917. május-júniusi kormányváltás lazított az állam korlátozó hatalmán, a társadalom feletti kontrollján. Mindazonáltal, mindenütt világossá vált, hogy a hatóságok nem szükségyszerűen tudják a helyzetet az ellenőrzésük alatt tartani, és egyes helyeken már képtelenek, vagy hiába próbálkoznak a tiltakozásokat erővel elnyomni. Az utcai demonstrációk és üzemi sztrájkok számának és méretének növekedése azt mutatta, hogy szétesőben van a háborús „rend” és a társadalmi konszenzus.

Az 1917-es év a munkásmozgalom megerősödését is hozta, ami kihívást jelentett a szociáldemokrata vezetők számára, akik addig visszafogott politikát folytattak, ám most egyre radikálisabb munkástömegekkel kellett szembeülniük. Ezt a folyamatot jól illusztrálja egy szimbolikus esemény, május elseje megünneplése a háború idején Magyarországon. Kezdetben a munkások és a munkásvezetők is elfogadták a háborús korlátozásokat: 1915-ben és 1916-ban csak zárt helyen tartottak megemlékezéseket május elseje estéjén, vagy az azt megelőző vasárnapon. Ám 1917-ben már semmibe vették a hadiállapot megszorításait: május elsején, egy keddi napon a szociáldemokraták nyilvános nagygyűlést tartottak Budapesten, ahol békét és demokráciát követeltek. Másnap pedig sor került a háborús időszak első politikai figyelmeztető sztrájkjára, amely a választójog kiterjesztését követelte.

Bár már 1916-ban is számos munkásmegmozdulásra került sor Magyarországon, a sztrájkok száma 1917 májusától meredeken emelkedni kezdett, akárcsak a cseh terü-

leteken, és olyan stratégiai fontosságú szektorokra is kiterjedtek, mint a fegyvergyártás, a bányászat vagy a vasúti gépgyártás. Az erősödő tiltakozási hullám további fontos jellemzője volt, hogy nagy számban vettek benne részt új, korábban kevésbé vagy egyáltalán nem szervezett csoportok, így a képzetlen és a fiatal munkások, a tanoncok, az irodai dolgozók és a nők. Legtöbbször béremelést követeltek, illetve az ételmisszer-ellátás javítását és a hosszú munkaidő csökkentését.

A gazdasági mozgalmakkal párhuzamosan egyre szélesebb körű ellenzéki mozgalom bontakozott ki az igen szűk választójog kiterjesztésére, ami végül Tisza István miniszterelnök lemondásához vezetett. 1917 júniusában az új korszak beköszöntét egy szimbolikus esemény is jelezte, mikor az új miniszterelnök ahelyett, hogy kegyesen a színe elé engedte volna a panaszait kifejtő munkásokat, maga látogatott el a parlamenten kívüli Szociáldemokrata Párt külvárosi központjába, hogy reformista programját megtárgyalja, és elnyerje hozzá a munkások képviselőinek támogatását. A kormányváltás körüli és utáni hetek liberálisabb légkörében a sztrájkok és a tömegtüntetések elfogadott eszközökké váltak arra, hogy a munkások nyomást gyakoroljanak velük céljaik eléréséhez. A szociáldemokraták az utcára vették a politikát, és számos tömeges demonstrációt szerveztek a fővárosban, amelyeknek hasonló volt a menetrendje: a munkaidő végén az egyes külvárosi gyárakból elindultak a munkások menetei, hogy a belső, polgári kerületekben egyesülve szimbolikusan elfoglalják a város központját.

A szociáldemokrata szakszervezetek tagsága ugrásszerűen nőtt 1917-ben, 55 ezerről 215 ezer főre. Újraéledtek a „vidéki” (vagyis a nem Budapesten és környékén működő) helyi szervezetek is, és a női tagok száma egy év alatt meghatszorozódott, közel járt az 50 ezerhez. Miért csatlakoztak tömegek a különféle szociáldemokrata szervezetekhez? Mindennapi tapasztalattá vált, hogy ha az ember a szervezett munkásmozgalomhoz tartozik, akkor az komoly, gyakorlati előnyöket jelent számára az élet számos területén. Munkahelyükön a szakszervezeti tagok magasabb béreket kaphattak, jobb munkakörülményeket, biztonságot harcolhattak ki. A fogyasztási szövetkezeten keresztül olcsóbban és biztosabban juthattak élelmiszerhez és más árucikkekhez. 1917 őszétől ide tartozott a lakhatás is: a szociáldemokrata Bérlok Egyesülete is delegált képviselőket a lakbérbizottságokba, amely a bérlők és a bérbeadók közötti vitákban döntött. De a szociáldemokraták számos más területen, így a munkaközvetítésben is szerepet vállaltak, mint politikai, szakértői és érdekképviselők.

Mindez megkövetelte az uralkodó elit – részben kényszerű – jóváhagyását, illetve a korábbi szigorú korlátozások enyhítését. Ahogy a képzett ipari szakmunkások nélkülözhetetlenné váltak a hadigazdaságban, a munkáskérdést is egyre inkább szociális, és nem pusztán rendészeti kérdésként kezelték. Ahogy azt az erzsébetfalvai esetről is láthatuk, rendőrkapitányok és közigazgatási tisztviselők, vagy máskor katonatisztek is egyre inkább képesnek mutatkoztak megérteni a munkások panaszait és elégedetlenségét.

És a munkásmozgalomtól való félelem egyre inkább befolyással volt a politikai döntésekre.

* * *

A munkásmozgalom megerősödése a háború alatt és a munkásszervezetek és pártok megnövekedett társadalmi és politikai szerepe a háború után természetesen nem magyarországi, hanem nemzetközi jelenség volt, még ha különféle helyeken más és más körülmények között másképpen ment is végbe. A szociáldemokraták mind Ausztriában, mind Csehszlovákiában az új köztársaságok alapító pártjai közé tartoztak, relatív többséget szereztek a háborút követő első demokratikus országgyűlési választásokon, és kormányzati szereplővé váltak. Ugyanakkor viszont a szociáldemokrácia már nem állíthatta magáról, hogy a munkások érdekeinek egyedüli képviselője lenne. A reformizmus és a forradalmiság közötti szakadék a háború második felében egyre mélyebbé vált, és ez a szakadás külön kommunista pártok megalakulását eredményezte mindkét újdonsült országban: Ausztriában rögtön a háború végén, Csehszlovákiában pár évvel később, 1921-ben.

Magyarországon az 1918-as háborús év patthelyzetében a szociáldemokraták ellenzéki erő maradtak, de támogatottságuk folyamatosan növekedett. Az összeomlás és az 1918 október végén kitört forradalom után a szervezkedés szabadságának köszönhetően további tömegek csat-

lakoztak a szociáldemokrata mozgalomhoz: az év végére a szakszervezetek tagsága 700 ezer fölé növekedett. Ez a mozgalom adta az 1918–1919-es magyarországi forradalmi események legjelentősebb szervezett társadalmi bázisát. Különösen azért, mivel ez a bázis elsősorban Budapesten és környékén összpontosult, a még mindig mezőgazdasági jellegű ország politikai központjában. Közben pedig maga a mozgalom sokkal heterogénebb lett, a még mindig demokráciát akaró szocialistáktól az egyre inkább radikalizálódó csoportokig, míg az újabb forradalmat akaró kommunisták 1918 végén megalakították saját külön pártjukat. A társadalmilag és területileg is széthulló régi Magyar Királyság háború utáni viszonyai között a politikai rezsimet az 1918 őszen kitört forradalom változtatta meg, amiben a szociáldemokraták igen jelentős szerepet játszottak. Az 1919 márciusában kikiáltott proletárdiktatúrát pedig közösen irányították a kommunisták, és a szociáldemokraták egy része. Ám 1919 augusztusában a rövidéletű rezsim elbukott – leginkább a román csapatok intervenciója következtében –, és 1919 őszen egy új, ellenforradalmi, autoriter rezsim került hatalomra, aminek keretei között a szociáldemokraták csupán korlátozott ellenzéki szerepet kaphattak, míg a kommunisták nem működhettek legálisan.

* * *

Az erzsébetfalvai történet a háborús időszak egy további jellegzetességét is megmutatja: azt, hogy az élelmiszerral,

illetve általában véve az áruval való ellátás hétköznapi problémái miként válnak a háború alatt elsődleges fontosságú társadalmi kérdéssé. A szabadpiaci folyamatokat egyre inkább a közellátás váltotta fel, ami a szűkös készletek politikailag kontrollált, bürokratikusán meghatározott kezelését – begyűjtését és elosztását – jelentette. Ám a háborús hiánygazdálkodás keretei között a megfelelő élelmiszer-ellátás megoldhatatlan feladatnak bizonyult (ahogy azt az éhező Bécs vagy Budapest példája is mutatja), ami súlyos társadalmi konfliktusokat okozott.

Amit az erzsébetfalvai lázongások nem mutatnak meg, az az, hogy az élelmiszerhiány legfőbb oka az ipari-városi körzetekben maga a háború volt, és hogy a már eleve fogyatkozó készletek jelentős részét a hadsereg ellátására fordították. Az egyre fokozódó élelmiszerválság nemcsak a Monarchia egyes tartományain belül okozott feszültségeket és bűnbakkeresést, de a Birodalom két fele között is. Az osztrák területeken a cenzúrázott sajtóban is megjelenhettek azok a vádak, hogy az élelmiszerben úgymond bővelkedő Magyarország nem osztja meg méltányosan készleteit Ausztriával. Ugyanakkor a magyarországi lapok azt hajtogatták, hogy bizonyos szabadpiaci élelmiszerek azért tűntek el Budapest piacairól, mert az osztrák kereskedők azokat szinte teljes egészében felvásárolták a magyar gazdáktól, mivel Bécsben jobb árat tudnak kapni értük.

A háború vége nem jelentette a fejadagrendszer végét, a jegyrendszer számos utódállamban fennmaradt, mivel a háborúról a békére áttérni nehéz és hosszadalmas feladat-

nak bizonyult. Az éhséglázadások is folytatódtak. Még az Alpokban, Észak-Tirolban is ez történt; az élelmiszerhiány és a fejadagrendszer miatti tiltakozások már a háború közepe táján megjelentek az iparosodott területeken, elsősorban Innsbruckban. 1918-ra az egész tartomány nagyobb városaiban elharapóztak az éhségstrájkok és munkabeszüntetések a kudarcos jegyrendszer és a pénz vásárlóértékének csökkenése miatt. Ám a legsúlyosabb városi zavargásra több mint egy évvel a háború után került sor. 1919. december 4-én és 5-én egy női küldöttség vonult a tartományi kormányzósághoz, hogy a romló élelmiszer-ellátás és a rossz munkakörülmények miatt nyújtsanak be követeléseket – ez azután az egész városközpontot felforgató zavargásokba torkolt. A tiltakozók csoportjai üzletekbe, kávéházakba, katolikus intézményekbe törtek be, amelyekről úgy hitték, hogy élelmiszert rejtegetnek. Miután a rendőrség és a helyi polgárőrség képtelen volt rendet tenni, az Innsbruckban állomásozó kiszámú olasz megszálló erőket kérték fel a lázongás eltiprására. A rendőrfelügyelők és a sajtó nagyrésze is úgy látta, hogy a lázongások valódi oka a háború utáni nyomorúságos helyzet volt. Bár a demonstrációkat gyors külföldi élelmiszerszállítmányokkal igyekeztek lecsitítani, de abban már kevesebb eredmény érték el a tiltakozók, hogy a munkásnők és munkások követeléseit elfogadtassák a közvéleménnyel. Sőt, arról szólt a szóbeszéd, hogy a lázongások mögött (külföldi) kommunista agitátorok álltak, és a konzervatív elitek jelentős részének szemében Innsbruck egy ide-

gen forradalom fenyegetésének központjává vált, szemben a tartomány többi részével.

Város és vidék szembenállása, más szóval az élelmiszertermelők és -fogyasztók közötti érdekellentét így a háborút követő időszak egyik legfőbb politikai feszültségének forrása lett, amint az osztrák szociáldemokraták egy 1920-as választási plakátja is mutatja (lásd 45. oldal, 2. kép). Magyarországon a már említett 1919-es proletárdiktatúrát, amely egy sajátos helyzet eredménye volt, bizonyos tekintetben akár úgy is lehet értelmezni, mint a városi élelmiszerfogyasztók törekvését a vidék uralására. Az élelmiszer-ellátás a Tanácsköztársaság bukása után is súlyos probléma maradt, és bármit gondolt is az új jobboldali rezsim az ipari munkásokról, az 1920-as évek közepéig fenntartotta a közellátást a munkásság, valamint más társadalmilag fontos rétegek, így a közalkalmazottak részére.

48. SZÁM. 1917. (64. ÉVFOLYAM.)

HOITSY PÁL.

BUDAPEST, DECEMBER HÓ 2.

Bevezetője: ösöd. IV. Varságy-száma II.
Kiadóhely: IV. Függetlenség 4.

Réptelem
100. 00. 00.

Előfizetési díj: 100. 00. 00.

Előfizetési díj: 100. 00. 00.
Függetlenség: 100. 00. 00.
Szeged: 100. 00. 00.

Külföldi előfizetőknek a postaköltséget különösen meg kell fizetniük a kiadónak.

A FELSŐVÉLŐ FŐRÉS A VÁROSLIGETI PÁRKOLÓK ELŐTT.

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT NOVEMBER 25-IKI BÉKÉTUNTÉSE BUDAPESTEN.

***A „természet törvényei ellen”.
A nyári időszámítás és
a regionalizmus helyi gyökerei
Tirol osztrák területein***

Azon hatósági intézkedések gyerekes majmolása, amelyek, meglehetősen, más országokban szükségesek és hasznosak lehetnek, azt mutatja, hogy a bécsi kormány eltökélten ad ki ilyen rendeleteket, miközben halvány fogalma sincs ezen értelmetlen intézkedések következményeiről. Ezáltal maga a bécsi kormány adja a legvilágosabb bizonyítékát, hogy kormányzása inkompetens és túrhetetlen.

Ezért joggal követeli az egész lakosság, hogy végre szabaduljunk meg a vörös Bécstől, amely csupán az önző és teljhatalmú katona- és munkástanácsok játszótere; egyetlen életcéljuk, hogy az alpesi vidékek szerény, erényes, szorgalmas és hazaszerető népét az önzés béklyójába kössék, hogy a bolsevizmus szellemével az elviselhetetlenségig rombolják nyomorúságos létüket.

Ezekkel a keserű szavakkal ostromozta 1920 márciusának végén Josef Alois Probst, az Inn felső folyásánál fekvő tiroli város, Landeck polgármestere azt, amit az osztrák kormány érzéketlen túlkapásának tartott. A tiroli belügyekbe

való indokolatlan külső beavatkozás vádja természetesen nem volt újdonság a tartományi politikában. A Habsburg Monarchia idején is táplálták a tiroli különlegesség tudatát, ami bizonyos jogok és kiváltságok védelméen alapult. Történetileg ezek a katolikus hit kivételezett védelmét, a tartományi oktatási rendszer feletti ellenőrzést jelentették, valamint azt, hogy korlátozták a tiroli katonák bevetését a tartomány határainak védelmezésén kívül. A törekvések, hogy bizonyos szintű autonómiát tartsanak fenn a tartománynak a Monarchián belül, azután is megmaradtak, hogy Észak-Tirol próbaképpen csatlakozott az 1918 novemberében kikiáltott Német-ausztriai Köztársasághoz.

Bár Tirol magától értetődő illusztrációként szolgálhat a Monarchián belüli regionalizmusra, de természetesen nem számított egyedi esetnek. Közismert, hogy a Habsburg Monarchia patchwork-jellegű birodalom volt, egész sor királyság, fejedelemség, hercegség, és más „történelmi” terület vegyüléke. Az új közigazgatási egységek történeti jellegének nagy része még azután is megmaradt, hogy az 1860-as évek alkotmányos próbálkozásai során a közigazgatási rendszert egyszerűsítették a lajtántúli tartományokra, és a magyar korona országaira. Legalábbis Ausztriában az új tartományokat ezekből a régi területekből alakították ki. És ezek az új tartományok egy szabályozottabb formában tovább vitték hagyományaikat – jogaik és kiváltságaik iránti igényeiket –, amelyeket a régi egységektől örököltek.

Ez a 17 ausztriai tartomány, mindegyik a maga helyi parlamentjével és alkotmányával, kulcsfontosságú tényező

lett a Monarchián belüli politikai mobilizációban és küzdelmekben. Egyrészt, a történelmi vidékeken kialakult tartományok iránt az ott élők – akár csehek, krajnaiak, isztriaiak, vagy galíciiaiak voltak – továbbra is lojálisak maradtak, hiszen ezek a tartományok egyre inkább képesnek mutatkoztak az életminőségüket javítani, és adott esetekben javítani igyekeztek a birodalmon belüli pozícióikat is. Másrészt, főleg a századforduló környékén, sok tartomány egységét, amelyek nagy részében többnyelvű lakosság élt, politikai tömegmozgalmak, köztük nacionalista pártok feszegették. A császárhoz való hűségen túl ezek a másféle lojalítások – a történelmi területhez és a történelmi határon átívelő nemzethez való lojalitás – egyszerre adtak erőt, miközben konfliktusokat és megosztottságot is jelentettek.

A német- és olaszajkú Tirol jó példát jelent. A főként németül beszélő északi részen, amely a terület kétharmadát teszi ki, a politikai elitek „Német Tirolt” emlegettek, és azt állították, hogy a régió kifejezetten „német”, miközben megtartja regionális jellegzetességeit. A főleg olaszul beszélő déli harmadban, ahol kevésbé azonosultak a tiroli hagyományokkal, az olasz Trentinóhoz tartozás koncepciója erősödött meg. Így a tiroli tartományon belül két különféle regionalizmus alakult ki, amelyek átfedték egymást, és valamiképpen különböztek is egy adott nacionalista mozgalomtól. Az azonosulás számos más formája mellett ezek a Habsburg regionalizmusok is túléltek a birodalmat.

Hogy visszatérjünk Probst polgármester nyers szavaihoz – mi lehetett vajon az az intézkedés, amely ellen a

landeck-i vezetés 1920-ban így tiltakozott? Vajon a tartományt valóban a bécsi „tanácsok” irányították? Önkényesen beletiportak a tiroli szokásokba? Valójában a heves szavak dacára a tiltakozásnak sokkal prózaibb oka volt. Probst az évente visszatérő nyári időszámítás, a *Sommerzeit* bevezetése ellen protestált.

A nyári időszámítást először az első világháború közepén vezették be a központi hatalmak, a Német Birodalom és a Habsburg Monarchia, hogy energiát takarítsanak meg, és maximálják a munkások hatékonyságát. 1916 május elsejétől szeptember 30-ig egy órával előbbre állították az órákat, hogy minél több nappali világosság jusson az ébren töltött időre.

Ausztria-Magyarországon (és Németországban is) sokan szkeptikusan és értetlenül fogadták az új intézkedéseket, helytelenítették azokat. Bár a kommentátorok részben megértették, hogy miféle ráció van a *Sommerzeit* mögött, de kétségbe vonták, hogy az órák előre állítása gyakorlati hasznot is hozna. Sőt, olyan vélemények is akadtak, hogy ha az amúgy is bizonytalanságokkal terhes háborús körülmények között olyan alapvető dologhoz piszkálnak hozzá, mint az idő, az csak tovább nehezíti az egyszerű emberek életét.

A liberális *Innsbrucker Nachrichten* egy 1916. szeptember végén, az első *Sommerzeit* lezárultakor megjelent cikkében fel is sorolta ezeket az érveket, mikor sorra vette az óraállítás előnyeit és hátrányait. Ahogy a szerző kifejtette, a *Sommerzeit* elsődleges célja az volt, hogy egy plusz napfé-

nyes órát nyerjenek a munkások számára. Ha nyáron előbb kezdik és előbb fejezik be a munkát, jobban ki tudják használni a természetes fényt, így a rendeletet alkotók reményei szerint takarékoskodnak a világításhoz felhasznált energiával és anyagokkal.

Ám a cikk szerzője arra jutott, hogy az eredmények elmaradtak a várakozásoktól. Bár nyár közepén a változás valóban hosszabb természetes megvilágítást jelentett a munkások számára, de szeptemberben reggelente már mesterséges fényre volt szükség. A *Sommerzeit* láthatóan az oktatásban is gondokat okozott, mert a kisebb gyerekek álmosan mentek iskolába. A leginkább aggasztó azonban a gazdák véleménye volt, akik azért kárhoztatták a nyári időszámítást, mert beleavatkozik „a természettől fogva létező csillagászati idő rendjébe”. Ahogy a cikk írja, a gazdák egy bizonyos órában szoktak munkához látni, és sötétedésig szoktak dolgozni. Ha ezt az órát előbbre tolják, az hosszabb munkát jelent, és megtöri a gazdaság megszokott ritmusát. Így például a „természet rendjét” követő tehenek, ha korábban ébresztik őket, nyugtalanok lesznek, és nem hagyják, hogy megfejni magukat.

Adódik még a kérdés, hogy milyen mértékben sikerült a *Sommerzeit*ot 1916-ban Tirolban bevezetni. Beszámoltak róla, hogy a keleti Puster-völgyben (*Pustertal*) a gazdák a megszokott időszámításhoz tartották magukat, és október elsejét „a régi, jó idő” visszatéréseként üdvözölték. A falusi papok is a megszokott időben miséztek, vagyis a *Sommerzeit* szerint egy órával később. A cikk azzal a konklúzióval

végződött, hogy „mifelénk sokkal több volt az elutasító hang, mint a dicséret”.

A látható elégedetlenség dacára, ami – különösen Ausztria vidéki területein – a *Sommerzeit* bevezetését fogadta, a birodalmi kormány 1917-ben és 1918-ban is elrendelte a nyári időszámítást. A háború végével és a Monarchia szétesésével arra lehetett számítani, hogy ez az intézkedés is a süllyesztőbe kerül. Ám az új Német-ausztriai Köztársaság kormányának rendelete szerint 1918. április 28-tól szeptember 29-ig ismét elrendelték a *Sommerzeit*ot. De mire éltebe lépett, egyes tartományok, így például Karintia, úgy döntöttek, hogy más útra térnek.

Az osztrák Tirolban – amely a háború végén szakadt el Trentinótól és az olaszok által megszállt Dél-Tiroltól – szintén korán kezdetét vette a *Sommerzeit*tal szembeni helyi ellenállás. Egy levél, amely a *Tiroler Bauern Zeitung*ban, a befolyásos Tiroli Gazdaszövetség lapjában jelent meg, az óraállítás közelgő kezdőnapját – amit eredetileg április elsejére időzítettek – a „világ bolondjai napjának” (*Allerweltsnarrentag*) nevezte, és arról írt, hogy a hétköznapi emberek csak „őrült időnek” nevezik a *Sommerzeit*ot. Kitzbühel és Schwaz önkormányzatai Innsbrucknál tiltakoztak. A kitzbüheli levélben, amit a polgármester írt alá, az állta, hogy az új intézkedések „teljességgel haszontalanok” a vidéken, és sürgette, hogy „ideje lenne már elfelejteni ezt a háborúból ránk maradt emléket”. Végül az 1919-es *Sommerzeit* alig több mint egy hétig tartott Ausztriában, majd Bécs visszavonta a rendeletet.

Az arról szóló hírek, hogy a *Sommerzeit* 1920-ban visszazátér – vagyis, hogy nem állandósul „a régi, jó idő” – még jelentősebb ellenkezést váltottak ki a tiroli lakosság körében. A landecki helyi vezetők, akik a szocialista Bécs túlkapásaként kárhóztatták az intézkedést, az április 5-től szeptember 13-ig tervezett óraállítással kapcsolatos ellenérzéseikkel nem maradtak egyedül. A keleti-tiroli Lienzből egy petíció érkezett, amely az órák visszaállítását követelte, és arra figyelmeztetett, hogy „ez a háborús maradvány (*Kriegsüberbleisbel*) az elmúlt évek rossz emlékeként él a lakosság körében”. Majd rámutat, hogy az ember könnyűszerrel átállíthatja egy órával korábbra a vasúti mentrendet vagy egy találkozó időpontját, de „a természet soha nem fogja hagyni, hogy efféle álnokságra kényszerítsék”.

Ehhez hasonlóan Schwaz község tanácsa május közepén szintén a „régidő” visszaállítására szólított fel. A tanácsosok megjegyezték, hogy ők ezt már helyben megtették, „mivel mindenfelől áradtak a lakosság panaszai”. A petíció azt követelte, hogy mihamarabb térjenek vissza a „régidőhöz”, hogy felszámolják a helyi feszültségeket, amiket a *Sommerzeit* okozott. A családoknak nehézséget jelentett, hogy elindítsák iskolába a gyerekeket, a gazdák életét megnehezítette az iskola és a templom által követett „új idő” és a gazdaságban elvégzendő munkák „régidője” közti eltérés. Magát a környéket is kettészakította az óraállítás: csupán a városiasabb Schwaz ismerte el a *Sommerzeit*ot, miközben vidéken a „régidőhöz” ragaszkodtak – ez pedig egyre nagyobb zűrzavarhoz vezetett. Végül pedig a meg-

szokott fordulatot ismételve a községtanács rámutatott, hogy „bölc ember nem sérti meg a természet törvényeit”.

Egy gondterhelt jelentésében Landeck körzeti rendőrkapitánya hasonló helyzetről számol be Tirol nyugati részéből. Az ismételt figyelmeztetések dacára sem a vidéki helyhatóságok, sem a plébániatemplomok nem álltak át a *Sommerzeitra*, és a kapitány kijelentette, „nincsenek illúzió” afelől, hogy ez változni fog. Ahogy Innsbruck felé jelentette, „a jelenlegi helyzet az, hogy csak a köz- – vagy inkább nevezzük őket államinak –, hivatalok, intézmények, így a posta, vasút, stb. követik a *Sommerzeitot*, míg az összes helyi tényező (templomok, iskolák, önkormányzatok, stb.) ignorálják, ami rengeteg zavarhoz és félreértéshez vezet”. Landeck városának közigazgatása – ahol Probst polgármester dörgedelmei születtek – már április 8-án (a *Sommerzeit* kezdete után három nappal) úgy döntött, hogy hatálytalanítják a rendeletet, és a város hivatalos idejét visszaállítják a régire, amiben láthatóan a helyi gyártulajdonosok is támogatták őket. Az általános elégedetlenséggel szembesülve a körzeti kapitány azzal zárta jelentését, hogy óvta feljebbvalóit az egyértelműen népszerűtlen rendelkezés erővel való betartatásától.

Időközben a regionális politikusoknak és a tiroli tartományi kormányzat tagjainak is feltűnt, hogy a *Sommerzeitot* milyen általános ellenszenv övezi. Hans Peer, a Tiroli Néppárt (*Tiroler Volkspartei* – Tirol keresztényszocialista pártja) tagja már április közepén sürgősségi indítványt nyújtott be a tartományi parlamentnek (*Landtag*), amely-

ben arra szólította fel Innsbruckot, hogy fejtsen ki nyomást Bécsre a *Sommerzeit* visszavonása érdekében, és felhívta a tiroli kormányt, hogy hivatali óráit állítsa vissza a régi időszámításra. És valóban, 1920. május elsején a tartományi hatóságok üzenetet küldtek Karl Renner osztrák kancellárnak, amelyben kifejtették a *Sommerzeit*tal szembeni ellenérveiket, és közölték, hogy Tirol a maga részéről hamarosan önhatalmúlag visszavonja a rendelkezést, amennyiben az osztrák szövetségi kormány nem lép az ügyben – ezt a fenyegetést azután május 14-én be is váltották. Ennek megfelelően az osztrák Tirolban a *Sommerzeit* 1920. május 24-én hivatalosan véget ért, ez alól kivételt csak az állami vasutak és postaszolgálat jelentett.

1920 után, az Első Köztársaság hátralévő éveiben a *Sommerzeit* már nem tért vissza Tirolba. Bár a döntést, hogy ne alkalmazzák a nyári időszámítást, részben a korábbi évek negatív helyi reakciói befolyásolták, ám a nemzetközi utazás és kereskedelem igényei is hatással voltak rá. Ahogy 1921 februárjában az *Innsbrucker Nachrichten* egy cikke rámutatott, miután Németország, Csehszlovákia és Svájc – olyan országok, amelyek szoros tranzitkapcsolatban álltak Ausztriával – úgy döntöttek, hogy nem állítják át óráikat, nem sok értelme lett volna, hogy Ausztria viszont úgy tegyen. És valóban, csupán 1940-ben, Ausztria náci megszállását, az 1938-as Anschlusst követően vezették be újra a *Sommerzeit*ot, ezúttal is háborús intézkedésként.

Ám hogy visszatérjünk a korábbi időkhöz, a *Sommerzeit* körüli helyi konfliktusok a háborút követően segíthet-

nek megérteni néhány törésvonalat Tirolban és Tirol körül – illetve más közép-európai társadalmakban – amelyek akkor jelentek meg, mikor a Habsburg Birodalom bomlani kezdett, és hogy ezek miként alakultak át az utódállamok első éveiben.

A *Sommerzeittal* szembeni ellenkezés eredetileg úgy jelent meg, hogy az óraállítást zavaros háborús intézkedésnek tekintették. A rekvirálásokhoz, az árszabályozáshoz, a jegyrendszerhez hasonlóan leginkább azt gondolták, hogy a hétköznapi emberek kárára van. Hogy a vidéki gazdák érezték magukat a leginkább érintettnek, és a *Sommerzeitot* valamiféle „természetellenes” dolognak érezték, csak tovább gerjesztette a „Bécsből jött” rendelettel szembeni tiltakozást. Ám amíg a birodalom és népszerűtlen intézkedési fennmaradtak, a helyiek nem sokat tehettek.

A háború vége és a Német-ausztriai Köztársaság megalkulása azonban megváltoztatta a viszonyokat. A *Sommerzeit* immár duplán negatív felhangot kapott. Egyrészt a háborút idézte fel, és egy olyan monarchia gyarlóságát, amely még olyan szent dologhoz is hozzá merészelt piszkálni, mint maga az idő. Másrészt, mivel a szociáldemokraták fontos pozíciókat töltöttek be a bécsi központi kormányban, Tirolban pedig nagy volt a rettegés a forradalomtól, egyszerű volt a *Sommerzeitot* a tartományok életébe való „idegen” beavatkozásnak tekinteni. A *Sommerzeit* így a Bécs és a vidéki Ausztria között növekvő kulturális konfliktus terepe lett, amely konfliktus, különösen Tirolban, könnyűszerrel keveredett a tartományi jogokkal

és autonómiával kapcsolatos régebbi aggodalmakkal. Az, hogy kétféle időszámítást használtak – a hivatalos *Sommerzeit*ot az állami intézményeknél, és a „régidőt” a helyi életben – kézzelfoghatóan példát nyújtott rá, hogy milyen komoly regionális különbségek vannak az úgy-ahogy összefoltozott államon belül. Végső soron a vidékies Tirol és Bécs órái szó szerint más időt mutattak.

Bár a Sommerzeit körüli huzavona jelentéktelen civakodásnak tűnhet egy félreeső vidék és egy világvárosi központ között, ám olyan vitákat tükröz, amelyek Közép-Európa számos helyén kirobbantak a birodalmi korszakot követő átmenetben. Ahogy Észak-Tirol esetében is láttuk, a már korábban meglévő regionális különbségeket nem számolta fel a nemzetállamok megalakulása vagy terjeszkedése az egykori birodalom helyén; sőt, a Habsburg Birodalom hamvaiból kiemelkedő több nemzetállamban a háborút követő átrendeződés tovább erősítette ezeket a regionális vagy helyi különbségeket, ami felülírhatta az egy nemzet-hez tartozás érzését.

Jól példázza ezt az olasz nyelvű Trentino, ahol a „Német Tirollal” szemben már 1914 előtt kiformalódott egyfajta regionális különbségtudat, és a terület a háború után Olaszországhoz került. Ám a trentinói elitek, akik többnyire a politikai katolicizmus hívei voltak, és a vidéki lakosság hamar kiábrándult az őket, úgymond, „visszaszerző” állam liberális jellegéből. Odébb, a Románia által annektált Erdélyben még a magukat románoknak vallók szemében is fájó pont volt, hogy az új bukaresti nemzeti kormány

nem biztosított szélesebb körű regionális autonómiákat. Néhány esetben pedig olyan helyeken is felütötték a fejüket a regionalizmusok, ahol korábban nem igazán voltak érezhetőek. Az immár Jugoszláviához tartozó Muravidéken (Prekmurje) a helyi szláv nyelvű elitek „*sloveninek*” vagy „*slovincinek*” kezdték nevezni magukat. A kibővített választójog által gerjesztett politikai mozgósítás összefüggésében ez az önidentitás azt hangsúlyozta, hogy a régió Szlovénián belül is sajátos helyet foglal el.

Tirol németül beszélő részén és a fentebb érintett területeken is a markáns különbségek a vidéki–városi és a centrum–periféria ellentétek formájában fogalmazódtak meg, ám az egykori Monarchia más vidékein a regionális különbségek jóval egyértelműbben nacionalista igényekkel léptek fel. A német nacionalista aktivisták törekvései, hogy határmenti régióikat függetlenítsék az új Csehszlovák Köztársaságtól – és a prágai új nemzeti kormány igyekezete, hogy ezeket meghiúsítsa – nem csupán a nacionalista ellentétek élesedéséhez vezettek. 1918 végén olyan rövidéletű „papírállamok” alakultak, mint „Német Csehország” és „Német Dél-Morvaország”, és ezek is megkönnyítették a komplex regionális azonosulást e német nyelvű népesség körében.

A különállás érzése akár egyészen kis területeken is kialakulhatott. Fiume, a Habsburg Magyarország észak-adriai „Corpus Separatumának” polgárai eltökélt helyi patriotizmusról tettek tanúbizonyságot, mikor a várost a háborút követően Olaszország és a Szerb-Horvát-Szlovén Király-

ság is magának követelte. Bár a fiumei elit döntő többsége Olaszország felé hajlott, ám garanciát akartak, hogy a város privilégiumait kiterjesztik, ha a nemzetállamhoz csatlakoznak. És továbbra is politikai erő maradt a helyi szimbólumokat használó, független közigazgatást követelő autonomista mozgalom is.

Bár nem minden regionalizmus maradt ilyen heves, de nem egy közülük a két világháború közti időszakban továbbra is hatást gyakorolt az egyéni lojalitásokra és a politikára. A trentinóiakat regionalizmusuk miatt egyre gyanúsabb olaszoknak tekintették, különösen 1922 után, mikor a fasiszták ragadták magukhoz a hatalmat. A regionális autonómia hiánya miatti frusztráció segítette sikeressé tenni a romániai Nemzeti Parasztpártot, amelynek Erdélyben komoly bázisa volt, és 1928-ban bekerült a kormányba. És a németül beszélők elégedetlensége, amiért a csehszlovák kormány nem volt hajlandó több regionális önkormányzati jogot adni nekik, arra ösztönözte őket, hogy elforduljanak az állami politikai élettől, és radikálisabb, az állammal szemben álló megoldásokat keressenek. Ezekben az esetekben a regionális önazonosság – ahogy a helyi hazához, *Heimathoz*, vagy *patriához* való tartozás érzése – mind a politika, mind pedig az egyéni önképek fontos alkotóeleme volt. A nemzeti identitások egyértelműen egy további réteget kaptak a Habsburgok utáni Közép-Európában. Ám 1918 után az emberek inkább tekintették magukat tiroliaknak, stíriaiaknak, vagy karintiaiaknak; morváknek, sziléziaiaknak, vagy csehországi németeknek; erdélyieknek,

bánátiaknak, vagy máramarosiaknak, mint osztrák németeknek, cseheknek, vagy románoknak.

Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy ezek a regionális társadalmak sem voltak homogének. Észak-Tirolban nem csupán a régiót Bécstől elválasztó szakadékot mélyítette el a *Sommerzeit* bevezetése, hanem a területen belüli társadalmi ellentéteket is. A városi tisztviselők és alkalmazottak könnyebben tudtak alkalmazkodni az óra-állításhoz, mint a vidéki gazdák, és ezek a belső különbségek Tirolon belül is hozzájárultak a város és vidék közti feszültségek növekedéséhez. Sokan támogatták a szocialista Béccsel szembeni konzervatív tiroli partikularizmust, ám korántsem mindenki azonosult vele.

Mindazonáltal, a tiroli regionalizmus domináns verziói – amelyek szerint az igazi tirolit a konzervatív, katolikus német gazda testesítette meg – meghatározóak voltak. Ez a regionalizmus továbbra is rányomta bélyegét a Béccsel és az Első Köztársasággal való tiroli viszonyra. Az olyan aktusok, mint a regionális parlament ragaszkodása hozzá, hogy a régió csak ideiglenesen tartozik az osztrák köztársasághoz, vagy az 1921 áprilisában kiírt provokatív (és végül eredménytelen) népszavazás Tirol Németországhoz való csatlakozásáról, mind ennek a regionalista irányvonalnak tudható be. És ez a Bécs ellenes regionalizmus okozta azt is, hogy a tiroliak nemigen sorakoztak fel a köztársaság mögött, mikor Ausztria 1933–1934 folyamán Engelbert Dollfuß kancellársága alatt demokráciából autoriter diktatúrává vált. És valóban, bár a birodalom bukását követő

időszakot többnyire nem a regionális entitások, hanem a nemzetállamok megszilárdulásával kötjük össze, a „nemzet alatti” területek iránti lojalitások is vitálisak maradtak, és továbbra is hatással voltak a helyi életre és a nagypolitikára is az 1918 utáni Közép-Európában.

Tiroler! Auf!

fordert einig und geschlossen am 24. April
unseren Anschluß an das Deutsche Reich!

Für den Arbeits-Ausschuß für die Volks-Abstimmung

Der Vorsitzende:

Dr. Stumpf.

*Monarchia vagy köztársaság?
Nemzetállam vagy törpeállam?
Közép- és délkelet-európai elképzelések
az államiságról a posztimperialis
átmenet időszakának elején,
1918–1920-ban*

Uraim, a köztársaság publikálva van. Kötelességünk, hogy lehetőleg a legbékésebben, a legrendesebben csináljunk mindent, hogy megmentjük, ami még menthető. Közelednek az antant-csapatok. Vigyázzunk, hogy ezt a kis földet, melyet reánk bíztak, megtartsuk. Kérem az urakat, fáradjanak át a Városháza termébe, ahol a munkás-tanács és az itt megválasztandó katona-tanács összeül.

Ezekkel a szavakkal fordult a magyar-zsidó származású szociáldemokrata Róth Ottó (Ott Roth, 1884–1956) a különféle – német, magyar, román és szerb – nemzeti tanácsok tagjaihoz 1918. október 31-én Temesváron (Timișoara). Róth egy többnemzetiségű Bánáti Néptanács felállítását szorgalmazta, hogy egyetlen szervezetbe fogják össze a különféle nemzeti tanácsokat. Ehhez illeszkedett

a Bánáti Köztársaság megalakítása, ami próbálkozás volt egy többnyelvű, többnemzetiségű regionális szuverenitásra. Ma, mikor a homogenizáló nemzetállamot tartjuk természetesnek és szükségesnek, ez talán hihetetlennek tűnik, de az efféle lokális, nemzetileg heterogén kísérletek a Habsburg Birodalom szétesésének idején meglehetősen tipikusnak számítottak.

Ez részben abból fakad, hogy a régiót 1918–1919-ben, sőt utána is, a legkülönbélebb forradalmi helyzetek jellemezték. A birodalmi szuverenitás elleni helyi tiltakozásokat akár olyan kevésbé forradalmi „hivatalos proklamációk” is követhették, mint Károly császár utolsó pillanatban jött ötlete a Birodalom föderális átszervezéséről, amit 1918 októberében tett közzé az úgynevezett „népek kiáltványában” (*Völkermanifest*). Ahogy 1918 ősztől a Birodalom egyre inkább elvesztette a társadalom feletti ellenőrzést, a falvakban, kis- és nagyvárosokban, és a fővárosokban is helyi aktorok kezdték a hatalmat megszerezni. A korábbi hatalmi centrumok egyre távolabbinak, sőt provinciálisnak látszottak az olyan helyekről, mint Temesvár, Znojmo (Znaim), vagy Rijeka (Fiume), amelyek mindegyike – más és más ideológiai alapon – saját szuverenitását követelte.

Ezek a példák is azt mutatják, hogy a birodalomból a nemzetállamba való átmenet vitatott folyamat volt, és a kimenetele egyáltalán nem volt eleve elrendelve. Sokféle politikai ideológia szolgálhatott a lokális, regionális, vagy országokon átívelő államépítés alapjául. Ezek némelyike az értelmiségi viták és a jövőről szóló ábrándok szintjén

maradt. Mások politikai gondolat kísérleteiket a politikai gyakorlat kialakításával elegyítették. Külső hatásként az oroszországi 1917-es februári és októberi forradalmak győzelmeinek hírére Közép-Európában gyorsan terjedtek a nemzetközi szövetségek, proletárdiktatúrák és helyi tanácsköztársaságok megvalósíthatóságáról szóló koncepciók. Ezek az elképzelések részben írott szövegek – táviratok, újságok és folyóiratok, könyvek és röpiratok – formájában jelentek meg. Az orosz táborokból visszatérő osztrák–magyar hadifoglyok hazahozták magukkal a lehetséges politikai jövőikkel kapcsolatos forradalmi vagy reakciós nézeteket és tapasztalatokat. És egészen biztos, hogy ezek a gondolatok szóban is terjedtek, bár a kimondott szavakat nem őrizték meg a levéltárak.

A Habsburg Birodalom két volt fővárosában – Bécsben és Budapesten – 1918 novemberében „köztársaságokat” kiáltottak ki. A konzervatívok felháborodtak. Az osztrák katolikus politikai gondolkodó és pap, Aemilian Schöpfer (1858–1936) azzal az érveléssel utasította el a történeteket, hogy a köztársasági államiság álcájában szocialista és „szabadkőműves” eszmék hatolnak be a társadalomba. De mindig akadtak kivételek: a horvát jobboldali nacionalista *Stranka prava* első háború utáni pártprogramja alapvetően republikánus volt. (Bár lehet, hogy ez csupán retorikai igyekezet volt, hogy így demonstrálják mélységes ellenérzésüket az új délszláv államot irányító, úgymond, szerb nemzeti monarchiával.) Valójában a „monarchia vagy köztársaság?” kérdését a posztimperiális Kelet- és Délkelet-Európa minden

nemzeti és regionális kontextusában újra és újra feltette a különféle politikai gondolkodók – híresek, kevésbé ismeretek, vagy még nem kanonizáltak – egész sora.

Ehhez hasonlóan merültek fel a kérdések a „nemzet” és az „állam” látszólag alapvető viszonyáról is. Vajon egy többségi nemzettel rendelkező állam garantálhatja-e a nemzeti kisebbségek jogait? Vajon a centralizáció vagy a föderalizáció jelent-e jobb megoldást erre a problémára? A magyar szociológus és liberális szocialista gondolkodó, Jászi Oszkár (1875–1957) pontosan erről írt. Szövegének első kiadása *A Monarchia jövője és a dunai egyesült államok* címen 1918 októberében jelent meg, és gyorsan elkapkodták. Megrendelték a második kiadást, ám az már más címen jelent meg: *Magyarország jövője és a dunai egyesült államok*. Ez is mutatta, hogy a helyzet megváltozott. Jászit akkor nevezték ki Károlyi Mihály forradalmi kormányának nemzetiségi ügyekkel megbízott miniszterévé. Nem sokkal később, november 16-án Károlyi és a Magyar Nemzeti Tanács köztársaságnak – ténylegesen népköztársaságnak – deklarálta Magyarországot. Ám ettől még nyitva maradt a kérdés, hogy egy ilyen államforma képes-e védelmezni az országban élő számos nem magyar nemzetiség érdekeit. A Birodalommal (legalábbis retorikai értelemben) októberben szakítottak, de a birodalmi (Magyarországon a királyi) bürokraták a helyükön maradtak, és nem szakadtak meg teljesen a Budapestet és Bécset összekötő intézményi kötelékek sem. Ez egyben azt is jelentette, hogy továbbra is fennmaradt azok a törvényi keretek, amelyek az államban

a magyar dominanciát biztosították. A Károlyi-kormány szerint az egész rendszert meg kellett reformálni, és 1918 októberének és novemberének ebben a heves forradalmi légkörében fejtette ki Jászi az elképzeléseit.

Jászi a Habsburg Birodalmat – Oroszországgal a „a Balkánnal” együtt – Európa „veszélyeztetett zónájának” nevezte. Vélemény szerint ezeken a területeken nem születtek megoldások a nemzeti kérdésre, a birodalmi állami keretek megcsontosodtak és „krónikus betegségtől” szenvedtek. Folyt a reformok keresése. A nemzet és az állam illeszkedési problémái – a posztimperiális korszak elejének durva realitása – már a XIX. századi, XX. század eleji politikai gondolkodóknak is felkeltette a figyelmét. 1918 őszén az ember könnyen kísértést érezhetett, hogy az ő munkáikhoz forduljon inspirációért, vagy megpróbálja a gyakorlatba átültetni az általuk felvázolt modelleket.

Ennek a készítésnek engedve Jászi három fő teóriát sorolt fel, amelyek a XIX. század közepe óta terjedtek el. Az első azokra az alkotmányos alapokra épült, amelyeket 1848-ban javasolt a kreamsieri parlament, valamint Aurel Popovici (1863–1917) és Richard Charmatz (1879–1957) akkoriban frissebb írásaira. Ezek szerint új, etnográfiai szempontból homogén közigazgatási egységeket kell kialakítani egy soknemzetiségű állam keretein belül, és ezeknek egy föderalizált rendszer részeként széleskörű autonómiát kell biztosítani. A második elképzelés Eötvös József (1813–1871), valamint olyan cseh gondolkodók munkáin alapult, mint Karel Kramář (1860–1937): az államot szerintük is

föderalizálni kell, de inkább a már meglévő olyan történelmi-politikai egységek mentén, mint a koronaországok. A harmadik elmélet szerint az új államot aszerint kell megszervezni, amit a történészek és politikatudósok manapság „nem területi alapú autonómiának” neveznek. Itt Jászi Kossuth Lajost (1802–1894) és Karl Rennert (1870–1950) idézte. Az ő elképzeléseik szerint fenn kell tartani a már meglévő területi közigazgatási egységeket, az államigazgatást föderalizálni kell, de a politikai képviselőket nemzeti tanácsokra vagy bizottságokra kell alapozni, amelyek úgy állnának fel, mint a kulturális szövetségek. Ezt az elképzelés a századforduló ausztromarxista gondolkodói fejtették ki a legalaposabban. Renner munkái, az *Állam és nemzet. Az ausztriai nemzeti kérdéstről* (1899) és *Az ausztriai nemzetek küzdelme az államért* (1918), akárcsak Otto Bauer (1881–1938) *A nemzeti kérdés és a szociáldemokrácia* (1907) című írása voltak e kérdés kulcsszövegei, amelyeket Jászi nyilvánvalóan jól ismert.

Jászi véleménye szerint külön-külön ezek az elméletek nem voltak elegendőek. Nem biztosították „az életképes nemzeti államiságok kialakulásának lehetőségét”, nem garantálták „a nemzetiségi kisebbségek hatékony védelmét a nemzeti államokon belül”, és nem lettek volna képesek hozzájárulni „az új államok organikus kooperációjához” a Duna mentén – vagyis azt az államok közötti együttműködést, amely Jászi véleménye szerint kulcsszerepet játszott volna a béke megőrzésében. Ennek oka részben az volt, hogy a demokrácia mindegyik elképzelésben ellent-

mondásos szerepet kapott. Jászi szerint elengedhetetlen volt az általános, egyenlő választójog és a titkos szavazás, és ennek kellett volna a nemzeti kisebbségek decentralizált döntéshozatali jogával párosulnia. Jászi a fenti elképzelések kombinációjában gondolkodott, és végül arra jutott, hogy svájci kantonális modell az egyetlen út, hogy a Duna-menti népek összetett és összefüggő földrajzi, demográfiai, gazdasági, nemzeti és államisági problémáit megoldják. Egyenjogú közigazgatási egységekre van szükség, decentralizált, demokratikus belső, kantonális szintű működéssel – és az országos szintű referendumok és képviselőtestületek megalakításának lehetőségével –, hogy a soknemzetiségű állam fenntartható legyen, valamint a nemzeti kisebbségek jogai is érvényesüljenek. Ezért a régió politikai jövőjét a demokratikus, föderális „szövetséges állam” modellje biztosíthatná.

Jászi elképzelése jellegében makroregionális volt, ám számos koncepciót dolgoztak ki, sőt valósítottak meg szűkebb keretek között is, bár ezek 1918–1921 folyamán legfeljebb csak néhány hónapig álltak fenn. Ám az efféle miniállamok gombaként nőttek ki az egykori Habsburg Birodalom számos vidékén, a legkülönbébb politikai irányultságokkal. Fiume/Rijeka kikötőváros – a birodalmi korszakban a Magyar Királyság *corpus separatum* – volt az egyik ilyen eset. A városban két nemzeti-politikai irányzat vetélkedett egymással: az Olasz Nemzeti Tanács, amely azt akarta, hogy a város Olaszországba tagozódjon be, illetve a Szlovén, Horvát és Szerb Nemzeti Tanács, amely inkább a formálódó délszláv államhoz kívánt csatlakozni.

A város felszabadításának nemzeti interpretációin túl ott voltak még a helyi szocialista párt elképzelései is. Azon a napon, mikor az olasz csapatok – az olasz annexiót sürgetők részleges győzelmeként – 1918 novemberében bevonultak a városba, Fiume Nemzetközi Szocialista Pártja nyilvános gyűlést hirdetett. Az olasz, horvát és magyar nyelvű beszédek követően a tagok memorandumot fogadtak el, amelyben azt követelték, hogy Fiume/Rijeka „a Szocialista Internacionálé védnöksége alatt álló szabad, független köztársaság” legyen. Az olasz nyelvű *La Bilancia*, amely korábban lojális volt a Magyar Királysághoz, majd olasz nacionalisták napilapja lett, hevesen bírálta a szocialista politikai elképzelést. „Komolyan beszéltek?” című cikkében a lap az olasz nacionalizmus helyi változata mellett érvelt. Végül mégis inkább azt sikerült illusztrálnia, hogy az elképzelt olasz nemzetállam iránti lojalitás korántsem annyira konzisztens, mint ahogy azt az olasz nacionalisták bizonygatták.

A független köztársaság szocialista követeléseit a lap „elképesztőnek” (*sbalorditivo*) nevezte. A cikk írója szerint „politikai életünk” e döntő pillanatában – amely nem enged meg szakadást a nemzetben – fel kell világosítani „legjobb munkásainak félrevezetett elméjét”. A nacionalisták szerint a munkások is a nemzeti közösség részei voltak, ám nem látták át teljesen a politikai helyzetet. Sőt, ezen túl is atyáskodva tekintettek a munkásokra. A cikk azt taglalta, hogy a munkásoknak még nem volt lehetőségük olyan politikai kultúrát elsajátítani, amely lehetővé tenné számukra

a kompetens döntést egy ilyen súlyos pillanatban. A cikk szerzője egyszerűen nem vett tudomást Fiume Nemzetközi Szocialista Pártjának a létezéséről és tevékenységéről, bár a pártot 1903-ban alapították, és az első világháború idején egy képviselőjét a városi tanácsba is beválasztották. A cikket jegyző újságíró szerint, ha valaki alternatívákat fogalmazott meg a város olasz annexiójával szemben, az inkompetenciáról és tudatlanságról árulkodott, nem pedig érvényes politikai igényeket fogalmazott meg.

Ám a szocialista forгатókönyv bírálataival a helyi olasz nacionalisták elismerték, hogy a helyi lakosság reálisnak tekinti az olasz annexióval szembeni alternatívákat, és így ezek a nacionalista célokat veszélyeztetik. Hogy a cikkíró szükségét érezte bemutatni, hogy milyen sok sebből vérzik egy efféle független államiság koncepciója, arról árulkodik, hogy ezek az elképzelések igenis jelen voltak a lakosság köreiben. A korábbi magyar állami jelenlét, a város többnyelvű és többnemzetiségű társadalmi szokásai, a Habsburg területekhez kötődő gazdasági szálak, és a lojalitás sokfélesége nem tűnt csak úgy el egyik pillanatról a másikra. Nem volt egyértelmű, hogy a délszláv Horvátországot, vagy Olaszországot választják-e inkább az emberek. A független köztársaság elképzelése nem valamiféle „elképesztő” ötlet volt, hanem a helyi szocialisták összetett politikai víziója. Az ausztromarxista koncepciót (vagyis a nem területi alapú autonómiát) elegyítették a magyar szociáldemokrata elképzelésekkel (a nagyléptékű gazdasági tér megőrzése egy soknemzetiségű államiság keretei között),

azokat sűrítették konkrét politikai opcióvá, amely nem volt hajlandó szimplán elvetni a Habsburg Birodalom minden gazdasági és politikai keretét.

Az egykori Birodalom más részein is napirendre került a helyi szintű szuverenitás igénye. Morvaország déli részének, és különösen Znojmo/Znaim városának és körzetének (*Bezirk*) csatlakozási igénye a Német-ausztriai Köztársasághoz nehéz kérdést jelentett az új csehszlovák állam számára. Az összes morva kerületi hivatalnak elküldött memorandumában Jan Černý (1874–1959) – az egykori tartomány alkormányzója – arról tájékoztatta a kerületi elöljárókat (*Bezirkshauptmänner*), hogy

„...a *Reichsrat*ban képviselt királyságok és területek [vagyis Ciszlajtánia, az 1867-es kiegyezést követően a Monarchia osztrák „fele”] korábbi állami entitásainak központi közigazgatási hatóságait a császári-királyi (*kaiserlich-königlich, k.k.*) kormánytól a német-ausztriai állam veszi át. Mint olyan, a korábbi központi állami közigazgatás nem létezik. A [kerületi] elöljáróknak ezért meg kell szakítaniuk minden kapcsolatot ezekkel a hatóságokkal. A csehszlovák és a német-ausztriai hatóságok között a jövőben csakis nemzetközi kapcsolatok lehetnek. A helyi állami hatóságok iratait bekérjük a korábbi központi állami hatóságoktól, és iktatjuk azokat.”

Ám ezt a direktívát a Német Radikális Párt helyi képviselője, Oskar Teufel (1880–1946) a bécsi *Reichsrat*ban elutasította. Ehelyett önhatalmúlag kijelentette, hogy Znojmo és környéke a Német Dél-Morva Körzetté (*Deutschsüdmäh-*

rische Kreishauptmannschaft) alakul, egy olyan XIX. századi Habsburg közigazgatási egységet élesztve fel ezzel, amely az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés idején szűnt meg. Teufel a „forradalmi törvénykezés” alapján önmagát nevezte ki a közigazgatás vezetőjévé (*Kreishauptmann*), és azért kezdett kampányolni, hogy a környék minden német vezetésű falva és városa e körzet részének nyilvánítsa magát. Ezáltal egy radikális német nacionalista politikus különálló, helyi, etnikai alapú szuverenitásképe lett becikkelyezve.

Az elgondolás az volt, hogy elegendő helyi támogatást gyűjtenek a kis nemzetállamocská elszakadásához, és akkor már nem lehet elutasítani, hogy azt Német-Ausztria annektálja. A történetből még a bécsi belügyminisztérium is kivette a részét – Hyeronimus Oldofredi grófot (1873–1935), aki korábban a minisztérium egyik osztályvezetője volt, visszahívták a nyugállományból, hogy az új regionális közigazgatásban részt vegyen. Világos, hogy egy efféle tapasztalt, professzionális bürokrata legitimitást adott a miniállamnak, lehetővé tette, hogy szoros kapcsolatokat tartson fel Béccsel, és biztosította, hogy a dolgok ne fájuljanak el. Az elszakadás és az annexió iránti erős helyi törekvések mögött egyértelmű nacionalista aggodalmak álltak: az olyan német nacionalisták, mint Teufel és Oldofredi, számos dél-morva település német polgármesteréhez hasonlóan attól tartottak, hogy az új csehszlovák államon belül kisebbségbe kerülnek, és így elvesztik privilégiumaikat, közéleti befolyásukat, amit a Birodalom széthullása előtt birtokoltak.

De gazdasági érvek is szóltak a régió Ausztriához csatolása mellett. Egy helyi polgár, Karl Petzina személyesen írt a bécsi polgármesternek, hogy a Znojmtól keletre fekvő Břeclav/Lundenburg Dél-Morvaország fontos vasúti csomópontja, ahol egy jelentős cukorgyár is található. Mivel a város az északi vasúti fővonalon (*Nordbahn*) helyezkedik el, ha Csehszlovákia része lenne, vélte Petzina, az kedvezőtlen hatással lenne Bécs északi irányú kereskedelmére és utasforgalmára. Egy ilyen fontos gazdasági és logisztikai központnak inkább a Német Dél-Morva Körzethez kellene tartoznia, érvelt Petzina – vagyis Német-Ausztriához. Levele végén emlékeztette a polgármestert, hogy ha a csehekkel maradnak, akkor ki lesznek téve azok fegyveres „terrorjának”. Itt a diskurzus a gazdasági racionalításokról az aggodalmak gerjesztette helyi német nacionalizmus nyelvezetére vált vissza.

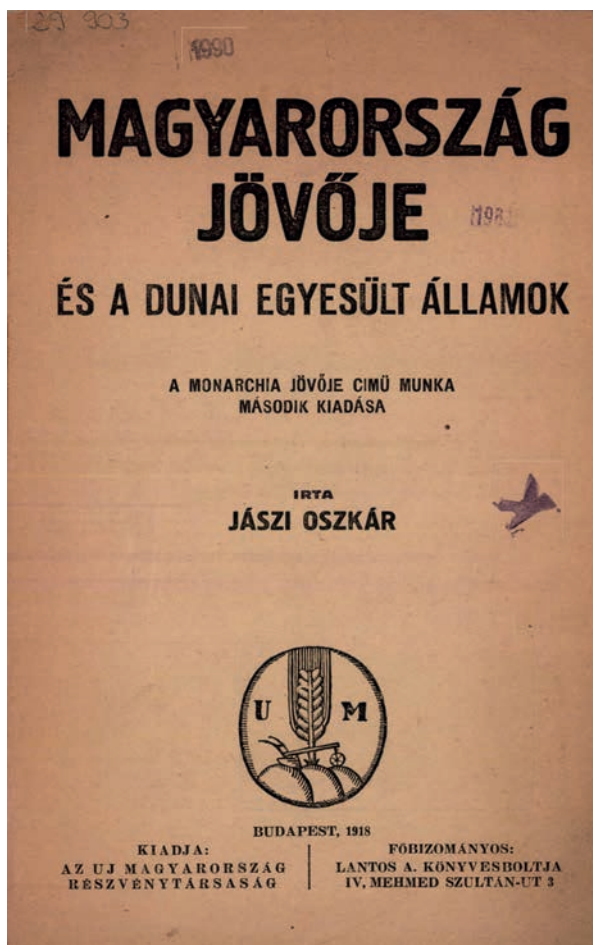
A Körzet közigazgatását irányító Teufel és Oldofredi hasonlóképpen úgy érezték, hogy területük biztonságát fegyverekkel kell szavatolniuk. A Znojmo/Znaim és Mikulov/Nikolsburg körüli több csendőrség személyzetét kooptálva egyfajta paramilitáris- vagy polgárőrséget hoztak létre. A régió német nacionalizmusának legismertebb szószólója, Karl Bornemann még röplapokat is nyomattott, amelyekben arra szólította fel a parasztokat, hogy kezdjenek fegyveres ellenállásba a helyi csehekkel szemben. Emiatt vádat is emeltek ellene a brnói új csehszlovák hatóságok, mégpedig a még mindig hatályos osztrák háborús cenzúratörvény alapján. Ám a szabályok betar-

tását lehetetlen volt kikényszeríteni: a hatóságok beismerték, „jelen pillanatban a területen nincsenek csehszlovák hatóságok”.

A Német Dél-Morvaország kialakítására és fenntartására vonatkozó tervek végül meghiúsultak. 1918 decemberének legelején csehszlovák csapatok vonultak be a területre, hogy biztosítsák az állam fennhatóságát. A csendőri egységek feladták az ellenállást, és a közigazgatás vezetői a határon túlra, az alsó-ausztriai Retzbe menekültek. A függetlenség kimondása és az annexió között a Körzet igyekezett fenntartani belső szuverenitását, olyan alternatív államszervezésbe kezdve, amely egyszerre volt helyi (helyhatósági), nemzeti (német) és regionális (morvaországi). A különféle szuverenitási igények, amelyek különböző és párhuzamos lojalitásokon, ideológiailag eltérő jövőképeken, és a helyi realitásokon alapultak, gyakran fonódtak így egybe a különféle helyi és regionális államszervezési próbálkozások során, ahogy többek között Temesváron (Timișoara) vagy Rijekában (Fiume) is.

Összefoglalva, az új államiság ilyen posztimperiális koncepciói lehettek tartós regionális projektek vagy (átmenetileg) megvalósulhattak csupán helyi szinten is. Megpróbálhatták megtartani a hagyományos dinasztikus, monarchikus szimbólumokat és intézményeket, vagy köztársasággá alakulva el is vethették azokat, de akár a kettő valamiféle kombinációjával is próbálkozhattak. A posztimperiális átmenet kora (1918-tól az 1920-as évek közepéig) a Habsburg és poszt-Habsburg Közép- és Délkelet-Európa-

ban bővelkedett az alternatívákban ebből a szempontból. Amilyen sokféleképpen elgondolták és újragondolták „az államot”, bőségesen bizonyítja, hogy más megközelítések is jelen voltak, nem csupán a nemzetállam teleológiája.

***Távozók és maradók:
egy Nagy-Romániát elhagyó
magyar közigazgatási tisztviselő
én-performanciája***

1920. július 5-én, egy hónappal a trianoni békeszerződés aláírása után az *Erdélyi Hírek* című lap beszámolt róla, hogy Abony városába érkezett Antalfy Sándor és családja. Antalfy akkor mérsékelten ismert tisztviselő volt, főszolgabíró Krassó-Szörény (Caraş-Severin) megyében, amely 1919 júniusától román közigazgatás alá tartozott. Egy évtizedre rá Antalfy tiszteletreméltó közigazgatási karrierje során már meglehetősen hírnevet szerzett; 1921-től a magyarországi Kalocsa polgármestere lett, és a közigazgatás elismert szakértőjeként tartották számon, elsősorban a városi népjóléti kérdések terén.

A felszínen Antalfy története meglehetősen banális, legalábbis, ahogy az a hivatalba lépésének évfordulóján, illetve visszavonulása alkalmából megjelent tisztelgő cikkekben olvashatjuk. 1918 novemberében a facsádi (Făget) járás előljárója volt; mivel nem volt hajlandó letenni az új román közigazgatás által megkövetelt esküt, zaklatásoknak volt kitéve, elbocsátották, egyes források szerint le is

tartóztatták. Ez utóbbi verzió szerint azért börtönözték be, mert személyesen érintett volt a hírhedt fāgeti incidensben, mikor a fosztogató románokat egy katonai repülőgép bombáival zavarták szét. A vádak szerint a katonai akció parancsnoka Antalfy volt. Így több mint logikus volt, hogy 1920 nyarán elhagyta Romániát: a távozás a túlélés egyetlen esélye volt számára, és rákövetkező karrierje bizonyította szakmai rátermettségét és szenvedéstörténetének hitelességét. Ez utóbbi kérdést – a magyar közhivatalnokok általános szenvedését a román közigazgatás alatt – nyilvánosan sosem kérdőjelezték meg. Ez lett az általános kép a menekültekről és a kisebbségi magyarokról. Ám ha alaposabban megvizsgáljuk Antalfy sorsának alakulását 1919 végétől addig, amíg menekültként regisztrálták Magyarországon, azt találjuk, hogy az nem igazán támasztja alá ezt a közvélekedést.

Bár a különféle romániai levéltárakban őrzött dokumentumok nem adnak teljes képet Antalfy sorsáról, eleendő nyomot hagyott, hogy főbb állításait megkérdőjelezzük. Legfontosabb állítását – miszerint bebörtönözték volna – egyáltalán nem említik a korszakról szóló főbb történeti munkák, bár azok szerzői előszeretettel sorolták a súlyos atrocitásokat. De van kézzelfoghatóbb bizonyíték, hogy Antalfy Magyarországra érkezve elferdítette a valóságot. 1920 márciusában még járási elöljáró volt az új, román megyei közigazgatás alatt, amely immár 9 hónapja hivatalban volt; ez alatt az idő alatt annak rendje s módja szerint írta a jelentéseket és hajtotta végre felettese, az alprefektus

utasításait. Egyik eseten az alprefektus arra utasította alárendeltjeit, köztük a járási elöljáróságokat, hogy belső és külső iratanyagaikban végre térjenek át a román nyelvre, és világosan megtiltotta a magyar és a német nyelv használatát. Antalffy válasza azt példázta, hogy milyen helyzettel szembesültek a román hatóságok ezekben a régiókban. Hivatalos válaszában ott volt románul az összes elvárt forma és fordulat (megszólítás, üdvözlés – Nr. 186/1920. Pretura plășii Răcășdia Domnul Subprefect Lugoj, dátum, hivatalos aláírás - Răcășdia, 10. Februarie 1920, Antalffy primpretor) és köztük egy engedelmes válasz, amiben a járási elöljáró a megfelelő magyar hivatalos nyelven (!) kifejtette, hogy a járási közigazgatásban ez az utasítást már végrehajtották, és minden dokumentumot románul fognak írni, amint talál valakit a stábjába, aki beszél románul.

Bár ironikusnak tűnhet, de Antalffy nem gúnyolódásnak szánta levelét, hanem egy olyan közigazgatási tisztviselő modus operandijának, aki még mindig azt fontolgatta, hogy Caraș-Severin megyében folytatja pályafutását. Így eléggé valószínűnek tekinthetjük, hogy Antalffy letette a megkívánt esküt, nem bocsátották el és nem börtönözték be, és nagyjából egy éven át Nagy-Románia viszonylag hűséges tisztviselője volt.

De miért kellett távoznia? Miért és hogyan adta elő azt a sztorit, ami ellentmondott valós történetének? Általában véve azt válaszolhatjuk, hogy sztorija a magyarországi elvárásokat tükrözte. Ha beismerik, hogy a román uralom nem jelentette szükségszerűen a közigazgatásban dolgozó

magyarok azonnali zaklatását, az elletébe került volna az irredenta politikával, amelyet részben éppen az elbocsátott köztisztviselők sorsa igazolt, akik személyes viszontagságaik történeteivel ráadásul a magyar álammal szemben menekültként felmerülő anyagi igényeiket alapozták meg. De Antalfynak ennél közvetlenebb személyes okai is voltak arra, hogy eltussolja lojális romániai szolgálatát. A törvények szerint a románoknak tett hűségeskü azt eredményezte volna, hogy magyar köztisztviselőként minden jogát és igényét elveszti, ideértve a ranglétrán elfoglalt pozícióját és az addig felhalmozódott nyugdíjjogosultságát. Bárkinek, aki ezt az esküt letette, legalábbis elméletben a lelegejétől kellett volna újrakezdenie karrierjét.

Későbbi pályafutása azt sugallja, hogy Antalfyt a hivatali előrejutás célja mozgatta, és nagyon is tisztában volt vele, hogy ebben milyen csapdákat jelenthet számára a romániai megyei közigazgatásban végzett szolgálata. Nincs róla bizonyítékunk, hogy hogyan sikerült ennek emlékezetét és hivatalos nyomait eltüntetnie. Az egyik lehetséges magyarázat a megyei politika és közigazgatás működésének módja a dualista Magyarországon. Ebből a szempontból a legfontosabb figura Ioan Băltescu alprefektus, akinek Antalfy olyan tisztességtudóan jelentett. Román nemzetiségűként a megyeszékhely Lugos (Lugoj) polgármestere volt 1911 és 1918 között; megválasztásakor a tanács magyar és német többségének szavazatai támogatták a román tanácsnokok szavazataival szemben, és megbecsült személynek számított a megyei elit körében, ahová

Antalfy is tartozott. Ráadásul Facsád nem esik messze Lugostól (ha ahhoz van kedve, Antalfy akár ingázhatott volna is a két város között), és így szinte biztosra vehető, hogy a két férfi jól ismerte egymást, meglehet, informális kapcsolatban is voltak. A békeszerződés aláírását követően Antalfy, aki addig abban a hitben élt, hogy a román fennhatóság csupán ideiglenes lesz, és akit a központi Facsádról a félreeső Rakasdiába (Răcașdia) helyeztek át, meglátogathatta ismerősét, Băltescut. Amennyiben ez történt, nyilván megkérdezte az alprefektust karrierlehetőségeiről, és amennyiben őszinte választ kapott – hogy nemigen nyíltak előtte nagy esélyek az emelkedésre –, átgondolhatta lehetőségeit.

Ha Băltescu segített Antalfynak, úgy a nyomok eltűntetése is egyszerű volt. Az alprefektus kiemelhette a vonatkozó dokumentumokat az irattárból, és mivel Antalfy nem szándékozott visszatérni, ez különösebb hátrányokat nem jelentett a román állam számára. De még ez is túlzott óvatosság lett volna, hiszen nehéz elképzelni, hogy a budapesti minisztériumok hogyan ellenőrizhették volna az új határokon túli dokumentumokat. Ha a helyi magyar elit nem fecsegett, Antalfy biztonságosan és szabadon kidolgozhatta új életrajzát.

Antalfy így olyan stratégiai döntést hozott, amely csak részben fakadt kisebbségi élményeiből, és nem fenyegette pozíciója azonnali elvesztésével sem. Sőt, nem ő volt az egyetlen, aki racionálisan mérlegelte a helyzetét, és abban sem számított különlegesnek, hogy azután is tovább dol-

gozott, hogy a románok átvették a közigazgatást. Magyarok százai – meglehetősen, ezrei – szolgáltak tovább a megyék közigazgatásában, a városokban, az igazságszolgáltatásban, és néhány már nyugdíjas tisztviselő is úgy döntött, hogy visszatér a szolgálatba. Mások a távozás mellett határoztak, de nem mindig azokból az okokból, amiket utóbb hangoztattak. Antalfy esete azt példázza, hogy miért és hogyan tudták átvészelni az eseményeket és folytatni a munkájukat, és hogy a köztisztviselőknek még a Monarchia összeomlásának görccsei között is jutott támogatás.

* * *

Már a háború alatt is emberek tízezrei hagyták el otthonaikat, hogy az ellenséges megszállást elkerüljék. A harci cselekmények befejezése, az Ausztria-Magyarország hatalmas területei feletti lengyel, csehszlovák, délszláv, román és olasz ellenőrzés utat adott az újabb menekülthullámnak. Végző soron, a békeszerződések mindenki számára garantálták, hogy olyan országot válasszon magának, ahol nincs kisebbségben (ez volt az úgynevezett „állampolgársági opció”), amennyiben egy éven belül oda költözik. Magyarországra az 1924-ig bekövetkezett bevándorlási hullámok során 300 és 400 ezer közötti számú ember érkezett. Ehhez hasonlóan az összes többi ország is migránsok tíz- vagy százazezeivel számolhatott. A délszlávok például az olaszok által annektált területeket hagyták el, különösen Mussolini hatalomra kerülése után.

A migránsok nem mindig tartoztak a többségi nemzet-hez. Az éhínséggel küszködő Ausztriában például a háború alatt menekültként érkező galíciai zsidók tízezrei kerültek a célkeresztbe, akik nem voltak jogosultak az állampolgári opcióra. Politikailag aktív ukránok ezrei hagyták el Galíciát, mikor a lengyelek legyőzték az ukránokat, hogy – még ha ideiglenesen is – Csehszlovákiában telepedjenek le.

Antalfy azok közé tartozott, akik számára törvényesen egyszerű volt az áttelepülés, mivel joga volt a magyar állampolgárságra, mégis egyértelműen arra törekedett, hogy áldozatként állítsa be magát, főleg azért, mert ettől remélt előnyöket. Igyekezetét nem csupán a tetőpontjára hágó magyarországi nemzeti érzület segítette. Társadalmi helyzete – középosztálybeli, tanult köztisztviselő – abba a csoportba sorolta, amit a poszt-Habsburg, európai és amerikai politikusok politikai szempontból a legfontosabbnak tekintettek. A helyi politikusok úgy vélték, hogy a középosztály minden nemzeti szerveződés és nemzetállam gerince, és mindenki meg volt győződve arról, hogy a középosztály sanyarúsága a poszt-Habsburg országokban a bolsevikok áttöréséhez fog vezetni. Ezért komoly, nemzeteken átívelő erőfeszítéseket tettek a középosztályok anyagi helyzetének megszilárdítására, főleg humanitárius segítség formájában, és – különösen Magyarországon – a vasúti vagonokban élő középosztálybeli családok tesztítették meg minden menekültet és migránst, akikkel szemben az emberektől szolidaritást vártak el, ellentétben a zsidókkal, akiket – főleg a Galíciából vagy Ukrajnából

menekülteket – sokszor ellenérzésekkel fogadtak, és nem csupán Magyarországon.

Mindazonáltal, a migráció legalább annyira összetett jelenség volt az első világháború végén, mint napjainkban, és aligha a középosztályból került ki a menekülők és áttelepülők többsége. Magyarország esetében a kiskorúak, özvegyek, kékgalléros munkások és a nagy állami vállalatok (főleg, de nem kizárólag az Államvasutak) kistisztviselői sokkal többen voltak. Olyanok, akik felnőtt férfi kenyérkereső nélkül maradtak, és rokonaik vagy az állam segítségére szorultak, és olyanok, akik gyakran konfliktusba kerültek az új állammal. Így azoknak, akiket családi kapcsolataik immár egy másik országhoz fűzték, és azok, akik nemigen remélhették, hogy segítséget kaphatnak az országtól, amiben élnek, volt okuk nekiindulni. De még azokból a társadalmi csoportokból is, amelyeket az áttelepülések a leginkább érintettek, sokan helyben maradtak, meglehet, eszükbe sem jutott a migráció – minél mélyebben helyezkedtek el társadalmilag, annál kevésbé. A legszegényebbek számára, ha csak nem voltak családi kapcsolataik, semmi sem könnyítette meg a migrációt, és a középosztálynak az a része, amely nem függött az államtól (iparosok, kereskedők, vállalati tisztviselők, irodai dolgozók, stb.) közül is sokan a maradás mellett döntöttek, míg a munkások – és ritkábban a családtól függő nők és fiatalok – továbbra is mindkét irányban átlépték a határokat. Különösen a nagy ipari körzetek, így a trieszti hajógyárak, a resicai (Resita) acélüzemek, vagy a Zsil-völgyi bányák,

realtíve nagy számban vonzották és igyekeztek megtartani az ipari munkásokat.

Ezért a háborút követő migrációs hullámok elhúzóódó, nem egyirányú folyamatok voltak. Az utódállamok kezdetben abba a dilemmába ütköztek, hogy akár azok működése kárára is nacionalizálják-e a közszolgálatokat, hiszen – Csehszlovákia és Lengyelország kivételével, ahol számos lajtántúli állami tisztviselő a posztján maradt – hiány szenvedtek a szükséges személyzetben. Ezért igyekeztek egyensúlyt találni a politikailag megbízhatatlan alkalmazottak elbocsátása és az apolitikusok megtartása között (néhány hét vagy hónap után mindenkitől megkövetelték, hogy hűségesküt tegyen), míg a politika alakulására időnként elbocsátási hullámokkal reagáltak. Előnyt jelentett, ha valaki a névleges nemzethez (cseh vagy szlovák, szlovén, horvát, szerb, román, lengyel, olasz) tartozott, és csökkent a kisebbségi tisztviselők száma, de a csehszlovák, román, lengyel és délszláv utódállamok egy igen konkrét tekintetben, a birodalom tisztviselőit tekintve Ausztria-Magyarország örökségére alapoztak.

Úgy tartják, hogy az utódállamok gyorsan igyekeztek közigazgatásukat az „idegenektől” megtisztítani, de a valóság ennél árnyaltabb volt. Még a délszláv államban is, ahol – Olaszország mellett – a tisztogatások alighanem a legátfogóbbak és leggyorsabbak voltak, elfogadták a volt osztrák tisztviselőket, amennyiben beszélték a hivatalos nyelvet. Lengyelországban az egykori osztrák tisztviselőket tartották a leghatékonyabbaknak, és más területeken is őket hív-

ták segítségül az új közigazgatás kiépítésében. Bár minden országban sor került elbocsátási hullámokra, és bár a magyar propaganda a csehszlovákiai és romániai államok „megtisztításától” volt hangos, de az alsóbb és középső szinteken sok magyar megtarthatta a pozícióját, vagy térhetett vissza a közszolgálatba. Hasonló volt a helyzet a stratégiai szolgáltatások alkalmazottainál, de az ő helyzetüket bonyolultabbá tették a gazdasági vagy politikai célokért folytatott sztrájkok. A vasutasok igen gyakran sztrájkoltak, amire mind a csehszlovák, mind a délszláv hatóságok tömeges elbocsátásokkal válaszoltak, hogy a szolgáltatás összeomlását és az állítólagos „bolsevizálódást” megelőzzék. Az állampolgári opciós eljárások lezárultával azután 1922–1923-ra a migráció alábbhagyott.

Az ember hajlamos azt feltételezni, hogy az országok inkább segítették a saját nemzetükhöz tartozókat, de ez meglepően gyakran nem így történt. Az állampolgárság megszerzésének törvényes eljárása komplikált volt, és lehetővé tette az állami tisztviselők önkényes döntéseit, akik sokszor inkább a törvény minden egyes betűjéhez ragaszkodtak, mintsem nemzettársaikat segítették volna. A Magyarországra települő magyaroknak például egész sor dokumentumot kellett bemutatniuk, így egy arról szóló igazolást is, hogy nem fognak terhet jelenteni annak a községnek, amelybe költözni szándékoznak, mielőtt engedélyt kaphattak az országba való belépésre, annak dacára, hogy a békeszerződések vonatkozó szabályozásai egyértelműek voltak. Másrészt viszont az utódállamok, amelyek

a migrációban lehetőséget láttak etnikai homogenitásuk erősítésére, arra használták a békeszerződések kivételes rendeleteit és az osztrák és magyar honosítási törvények komplikáltságát, hogy – nemegyszer sok évvel a háború után – nemkívánatos elemeket fosszanak meg állampolgárságuktól. A honosítás – ez a német-osztrák jogi intézmény, amely a magyar jogba is bekerült, és azt feltételezte, hogy az alany valamely község hivatalosan bejegyzett polgára legyen, ne csupán a területen lakjon – eltért a tartózkodástól, bár a legtöbben nem voltak tisztában e különbséggel. Ráadásul egyes államok azt is megszabták, hogy a kérelmezőknek mely dátumig bezárólag kellett a területre költözniük; ez például Csehszlovákia, Olaszország és a délszláv állam esetében 1910. december 31. volt. Bárkitől, aki később telepedett le, meg lehetett tagadni az állampolgárság kiadását.

Az első világháborút követő migrációt, ahol az a történelmi emlékezet része, mint Magyarországon, még ma is olyan traumatikus eseménynek tartják, amely az erőszak, az új nemzetállamok hatalmi túlkapasainak eredménye volt. Másutt, így Horvátországban vagy Szlovéniában, mára már kikopott az emlékezetből, bár a két világháború közti politikai diskurzusnak még fontos része volt. De mivel a második világháború után „visszaszerezték” az 1918-ban Olaszország által megszerzett területeket, az egész probléma ma már nem tűnik igazán érdekesnek. Akárhogy is, az 1918 utáni migráció nem a válogatás nélküli tömeges elüldözések története volt. Az erőszakos, kikényszerített

migráció esetei ellenére a legtöbb újonnan kisebbségbe került ember maradt, ahol addig is volt. Gyakran tovább folytatták közszolgálati pályafutásukat, vagy átváltottak a magánszektorra. Bár voltak, akiket erővel üldöztek el (de még néha ők is visszatértek az olyan kevésbé hatékonyan működő országokba, mint Románia), de a migrációs döntések általában számos tényező eredői voltak. Az emberek gazdasági, intellektuális, politikai, nemzeti megfontolásokat mérlegeltek, és ezek között gyakran nem a nemzeti identitás volt a leghangsúlyosabb.

A főrendiházban öt férmet engedtek át a vagonlakkó gyermekkecské. — Képeink: 1. Mámók a gyerekek a főrendiház folyosóján a játszóterembe. — 2. A játszó- és al-

vásóterem. — 3. Három ilyen hálóterem van, 60–80 kis dobozokból; két tisztító üvegtől a kis gyermekre: Erdős Izabella és Röscher Erzsébet kisanyóink.

***„A házat, amiben laktunk,
porig égették”. Az új és a régi,
a Habsburg múlt mint negatív
vagy pozitív referencia***

A Osztrák–Magyar Monarchia szétesését követően az államépítő folyamatok az összes kialakuló államban a „régí” és az „új” számos különböző képzetével párosultak. A politikai aktivisták sokszor törekedtek arra, hogy az új rend legitimálása érdekében megkülönböztessék az „új” államot a „régí” birodalomtól. A szakítás és a forradalom narratívái, az emancipatorikus politikák számos elképzelése domináns beszédmódok voltak ebben az átmeneti időszakban. Ám ez sem képes elkenődni a tény, hogy ezek az államok sok szempontból folytonosságot jelentettek a birodalommal. Ezekkel a kortársak is tisztában voltak, és azokat politikai nézeteiknek megfelelően pozitívan vagy negatívan értékelték.

A Habsburg múltból alkotott vélemények eltérőek voltak – még abban a két, alapvetően mezőgazdasági jellegű régióban is, amelyekről úgy tartották, hogy kiemelkedően lojálisak voltak a Habsburg Monarchia iránt. Tirol német nyelvű területein ezek az állítások alaposan kidolgozott

narratívákon alapultak, amelyek az 1809-es regionális felkelésről szóltak a túlerőben lévő francia és bajor hódítókkal szemben. Másrészt, a galíciai ukránokat „keleti tiroliaknak” nevezeték, amiért a XIX. század közepén, a lengyel nemesi felkelések során is lojálisak maradtak a Habsburg-házhoz. Míg a tiroli konzervatív politikusok számára a császár iránti személyes elkötelezettségük kifejezése lehetővé tette, hogy egy, az általános birodalmi vonaltól eltérő régiócentrikus politikát folytassanak, addig a galíciai ukrán politikusok azt remélték, hogy segítséget kaphatnak, hogy megszabaduljanak a galíciai politikát leuraló lengyel elitek dominanciájától.

Sok galíciai ukrán politikus még 1918 őszén is arra számított, hogy a birodalmat megreformálva egy ukrán koronaországot alakítanak ki a Habsburg Monarchián belül, és Kelet-Galíciát elválasztják a lengyel Nyugat-Galáciától. Ám a Habsburg Monarchia szétesését látva a független Ukrajna kialakítására irányuló törekvések kerültek előtérbe. 1918. november 1-én kikiáltották a Nyugat-Ukrán Népköztársaságot, megakadályozandó, hogy a független lengyel állam egy sor soknemzetiségű kelet-galíciai területet annektáljon. Ezzel egy időben hangsúlyosabbá váltak a Habsburg múlttal szembeni kritikus vélemények:

„Akik a mieink közül sokan [...] annyira beleragadtak a régi rezsim rendszerébe, hogy nem képesek zöld ágra vergődni a legújabb idők elvárásaival. Még mindig »oszt-rák« módra gondolkodnak, nem akarják teljes egészében elvetni a régi rezsimet, csak valamiképpen helyreigazítani,

megfoltozni az »osztrák« módszereket, valahogy megváltoztatni, újraépíteni azokat – és számukra itt végződik az egész »reform«.

Ezekkel a szavakkal szólalt fel az állam és a társadalom forradalmi átalakítása mellett 1919 januárjában egy ukrán tanár, aki a délkelet-galíciai pokutiai területet képviselte. Számára a régió Habsburg múltja volt a meghaladandó „régí” rend. Az első világháborút követő átmeneti időszakban számos hasonló vélekedés jelent meg a helyi lapokban, mikor a helyi ukrán vagy lengyel aktivisták arra törekedtek, hogy a régióban ukrán vagy lengyel nemzetállamokat alakítsanak ki.

A Habsburg Monarchia szétesése után csupán néhány hónappal már csak távoli múltnak látszott olyan események közepette, mint a Nyugat-Ukrán Népköztársaság kikiáltása, a lvivi lengyel ellenállás, amely lengyel-ukrán háborúba torkollt, és mikor 1919 nyarán, a nyugat-ukrán állam felbomlásával a kiformalódó Lengyel Köztársaság további területeket szerzett meg Kelet-Galíciában. A politikai diskurzusokat a térségért folytatott lengyel-ukrán küzdelem határozta meg. Ám a helyi aktivisták ismételten a Habsburg múltra hivatkozva igyekeztek tisztázni egy új állammal és egy új társadalommal kapcsolatos elképzeléseiket. A nyugat-ukrán állam kialakulásának idején a Habsburg Monarchia egyaránt szolgált pozitív és negatív hivatkozásként is. Ezt jól illusztrálják a pokutiai helyi lapok cikkei – Pokutia egyike volt azoknak a területeknek, ahol az ukrán államiság a legtartósabbnak bizonyult.

Közvetlenül az után, hogy az ukránok magukhoz ragadták a hatalmat Kelet-Galíciában, a Habsburg Monarchiával kapcsolatos referenciák sokszor arra szolgáltak, hogy az új kormány és az új állam legitimitását támogassák velük. Az Ukrán Nemzeti Tanács tagjai – ez a szerv ideiglenes parlamentként szolgált, amelynek tagsága az Osztrák Birodalmi Tanács ukrán küldötteiből, valamint a galíciai szejm tagjaiból került ki – arra igyekeztek rábírni a galíciai kormányzót, hogy az ukrán képviselőknek adja át a hatalmat. A nyugat-ukrajnai politikai elitek arra törekedtek, hogy törvényes átmenet legyen a Habsburg Monarchia és az ukrán nemzetállam között, és ezt az elképzelésüket kommunikálták a nyilvánosság felé is. Ezt a koncepciót helyi szereplők is magukévá tették. Így például a Nyugat-Ukrán Népköztársaság kikiáltásával kapcsolatban az ukrán nyelvű *Pokutshkij Vishtnyik* című lap nem csupán „a nemzeti önrendelkezés wilsoni elveiről” írt, amelyet „az ukránok Ausztria-Magyarország összes többi népéhez hasonlóan alkalmaztak”, de azt is hangsúlyozták, hogy az Ukrán Nemzeti Tanács hatalomátvétele Károly császár kiáltványán (a *Völkermanifesten*) alapult. Így a helyi lap a Habsburg Monarchia és az új ukrán állam közti jogfolytonosságot hangsúlyozta.

Ugyanakkor a lapban más újságírók a radikális változásokra mutattak rá. Ez elterjedt jelenség volt a poszt-Habsburg Közép-Európában. Bár számos új nemzetállami rezsim deklarálta hivatalos lapjaiban, hogy a korábbi törvényes rend különösebb zökkenők nélkül folytatódik, ez

nem egyezett a politikusok retorikájával, akik arról beszéltek, hogy alapjaikban új államok születtek. A kelet-galíciai ukrán államalakítás kezdeti sikerei egy „ukrán forradalomról” szóló diskurzussal párosultak. Ezekben Ausztria-Magyarország a régi, meghaladandó rend szimbólumaként jelent meg. Így az új állam feladata az volt, hogy a társadalmat mind szociális, mind pedig nemzeti téren új, igazságosabb alapokra helyezze. Az ukrán szerzők időnként még „a népek börtöne” fordulatot is használtak, ami meglehetősen elterjedt volt akkoriban az egykori Habsburg Monarchia területén. Mindazonáltal, a legtöbb cikk a társadalmi vonatkozásokra helyezte a nagyobb hangsúlyt.

A kelet-galíciai társadalmi szerkezet következtében, ahol a gazdasági és politikai elitek túlnyomórészt lengyelek voltak, míg az ukrán népesség nagyrésze pedig paraszt volt, a Habsburg Monarchián belüli, ukránokkal szembeni diszkriminációval kapcsolatos panaszok leginkább a galíciai lengyel elitet kárhoztatták. A lengyel–ukrán konfliktusok már a háború előtti korszakban is hatást gyakoroltak a galíciai politikára. Az egymással versengő államépítési projektek és a lengyel–ukrán háború kontextusában ezek a konfliktusok sokkal hevesebbekké váltak. A háború előtt és alatt számos ukrán aktivista az osztrák központi hatóságokba vetette reményeit. Ám a Habsburg Monarchia szétesésével egy független ukrán állam látszott az egyetlen lehetséges opciónak, és az ukrán diskurzusban egyre több teret nyertek azok a vélemények, hogy egy független

államnak milyen előnyei vannak a Habsburg Monarchiához való tartozással szemben.

Az új rezsim, az új ukrán köztársaság számára a régi rezsim afféle ellenpontként szolgált. Számos szerző nem csupán a galíciai politikai viszonyokat bírálta, de a Habsburg Monarchia társadalmi alapjait, vagy általában véve a feudális társadalmi rendet is, nemegyszer elitellenes, vagy antikapitalista diskurzusokat folytatva. „Porrá omlottak a Habsburg monarchia rothadt alapjai, és véget ért az álmodozás, hogy a Rothschild-birodalmat a népek államává lehet átformálni” – olvasható egy másik cikkben a *Pokutskij Visztnyik* hasábjain. A szerző a reformokra való képesség hiányával indokolta a Habsburg Monarchiától való elszakadást: „Nem tartozunk többé Ausztriához, de nyakunkban a régi jármot viseljük”. Az antiszemita sztereotípiát, ami a Habsburg Monarchiát „Rothschild-birodalomnak” titulálja, a hatalmi elitekkel szembeni társadalomkritika kifejezése volt; ugyanakkor a kozmopolitizmussal szembeni ellenérzéseként is dekódolható benne.

A régi rezsimmel szembeni kritika különösen az „urak” ellen irányult, és sokszor párosult a háború bírálataival, amely csakis az „urak” – „a császárok, királyok, hercegek, főhercegek” érdekében állt, „lett légyenek akár tábornokok, bankárok, spekulánsok, gyártulajdonosok vagy földbirtokosok”. Az első világháború így a régi rezsim és a hatalmi elitek delegitimálásának fontos eleme lett. A Kelet-Galíciaért folytatott lengyel–ukrán háború idején egyenlőségjelet tettek a lengyel csapatok, illetve a régi rend elleni harc közé,

azzal érvelve, hogy „a lengyel *szlachta* csapatok” ismét a lengyel urakat akarják hatalomra juttatni, és nem csupán a nemzeti, de mindenekelőtt a társadalmi béklyókat is újra akarják csomózni.

A régi rend, írták, két szembenálló osztályra, a dolgozókra és a henye urakra osztotta a társadalmat. A régi renddel szemben sok ukrán szerző a dolgozó nép államként fogta fel az új ukrán államot, modern államként, amely modern szociális törvényeket érvényesít. A radikálisabb szerzők, főként a pokutiai *Szicsovij Holosz* című lapban, még a gyárak és a földbirtokok államosítása mellett is kiálltak, sőt a forradalmi felkelések mellett, még ha azok véres forradalomba torkollnak is. Mindazonáltal, a többség vélhetően nem osztotta ezeket a nézeteket. A legtöbb paraszt széleskörű földreformot akart, hogy a földeket azok között osszák szét, akik azokat megművelik. Ám a magántulajdon megszüntetését ugyanakkor nem pártolták.

Az ukrán szövegekben az államszervezést gyakran a házépítés metaforájával írták le – mikor az ember „kunyhót” épít magának, ami sokkal jobb, mint „a régi, hivalkodó palota, amelyet erőszakra és kizsákmányolásra alapoztak”. Az új háznak „az igazság szilárd alapjaira” kell épülnie. Így az ukrán nép önrendelkezése az egyszerű emberek felszabadítását jelentette, és szoros kapcsolatban állt a demokratizálással.

A „régivel” való radikális szakítást követelők között akadtak, akik optimistábbak voltak, mások borúlá-

többak. Akadtak ukrán aktivisták, akik azt állították, hogy már kezdetét is vette az új korszak. Mások szemében az addigi reformok még közel sem voltak elegendőek. A *Szicsovij Holosz* így érvelt: „A föld még mindig a földesurak és a nagybirtokosok kezében van, még mindig a műhelyek, a gyárak és a bankok uralkodnak rajtunk. Kicsit már félre lettek tolvá, de még léteznek”. Több évvel később egy helyi ukrán lap, a *Pokutszke Szlovo* visszatekintve összehasonlította a galíciai „forradalmat”, illetve azoknak az ukrán területeknek a forradalmát, amelyek korábban az Orosz Birodalomhoz tartoztak. A szerző szerint a galíciai forradalom nem is volt forradalom, amely új alapokra helyezi a társadalmat, és rámutatott, hogy Galíciában különösebb változtatások nélkül átvették az osztrák közigazgatási rendszert. A fiatal „forradalmi” állam fontos pozícióit ukránul beszélő emberekkel töltötték be. Ám ezek nem „új” emberek voltak, hanem „rég” birodalmi politikusok, kezdeményezőkéesség nélküli figurák, akiknek szemében „a paragrafus volt az első”. Ukrán nemzet addig nem létezik, állította a szerző, amíg egy idegen kultúra alapján gondolkodik és cselekszik. Hasonló érvekkel támadta 1919-ben a *Pokutszkij Visztnyik* az ukrán értelmiségieket, akik „a bürokrácia régi osztrák iskoláján nevelkedtek”, és a nép szociális igényeit mellőzve a nemzeti kérdést helyezték előtérbe. A radikálisabb politikát követelő ukrán aktivisták a nyugat-ukrajnai politikai elitet támadták, amely arra törekedett, hogy a Habsburg Monarchiából egy ukrán nemzetállamba törvényes átmentet biztosítson.

A kritizált oldalról szemlélve viszont a törvényes rend pozitív értékkel bírt az egykori orosz területeken kialakult kaotikus helyzethez képest. Egy kolomijai nyilvános gyűlésen például Nyugat-Ukrajna belügyminisztere kijelentette: „A nép hatalmát a törvény szilárdítja meg. Önök azt mondják, forradalom van. De a szabadságot még egy forradalomban is a törvényeknek kell megerősíteni és biztosítani”. A helyi ukrainai diskurzusokban széles körben elterjedt az a narratíva, amely a Habsburg múlt alóli felszabadulást forradalomként írta le. Mások ugyanakkor folyamatos evolúcióról beszéltek, amely az osztrák politikai kultúra alapján megy végbe.

Bár az ukrán lakosság körében egyfajta lelkesedés övezte a politikai felfordulást és a (jórész paraszti) ukrán nép hatalmi helyzetét, ám a stabilitás utáni vágyakozás is igen kiterjedt volt. A nép körében a világháborús erőszak, különösen pedig az 1918–1919-ben Kelet-Galíciáért folytatott lengyel–ukrán háború tapasztalatai felerősítették a törvényes rend iránti vágyat. Különösen a zsidók, akik sokszor kerültek két tűz közé a lengyel–ukrán háborúban, tekintettek úgy vissza a Habsburg Monarchia korszakára, mint a stabilitás időszakára, aminek az első világháború vetett véget. Ukrán szemszögből nézve ez az aspektus inkább akkor került a figyelem középpontjába, mikor az ukrán államiság elbukott, és a területet a Lengyel Köztársaság bekebelezte. De az ukrán aktivisták még akkor sem tekintették egyértelműen pozitívnak a Habsburg múltat. A lengyel uralom alatti sérelmeket gyakran úgy tekintették, mint

a háború előtti konfliktusok folyamatosságát. Mindazonáltal, a Lengyel Köztársasághoz képest a Habsburg Monarchia néha kedvezőbbnek tűnt. Jóval az 1918–1919-es lázas átmeneti időszak, a Kelet-Galiciáért folyó fegyveres konfliktus, és a lengyel közigazgatás konszolidációja után is sokan úgy tekintettek vissza a Habsburg Monarchia korszakára, hogy annak pozitív aspektusa volt a törvényes rend.

A Habsburg Monarchiával szembeni attitűdök hasonló folyamatokon mentek keresztül Észak-Tirolban is; a szörnyű háborút közvetlenül követő kritikus megközelítés után megjelent a Habsburg-nosztalgia.

Míg Észak-Tirol konzervatív elitjének prominens személyiségei szilárdan kitartottak a birodalom mellett, a lakosság jelentős részének szemében a háború hosszú évei alatt a Habsburg-dinasztia és monarchiájuk elveszítette minden presztízsét, sőt tulajdonképpen létjogosultságát is. Bár a háború vége felé a konzervatív körök leginkább az állítólagos háborús nyereszkedőket (akiket a zsidókkal és a szocialistákkal azonosítottak), valamint a katonai és a polgári bürokráciát bírálták, de még ők is csak korlátozott rokonszenvet éreztek a császár iránt.

Ezt az általános fordulatot jól illusztrálta a *Tiroler Bauern-Zeitung*, a befolyásos Tiroli Gazdaszövetség (*Tiroler Bauernbund*) lapjának álláspontja. A tiroli lojalitás toposzát használva azt állították, hogy Tirol különösen sokat szenvedett a háború alatt, és ez távolította el a birodalomtól. Az igazságtalanságokat sorolva a szerző kijelentette, hogy „a Monarchia és a Habsburg-dinasztia tragikus sorsa –

amelyről maguk tehetnek – miatt sem kárörömöt (*Schadenfreude*), sem pedig gyászt nem kell éreznünk”. A „rossz tapasztalatok” miatt a monarchikus államformát „egyszer s mindenkorra félre kell tenni”. Helyére, sürgette olvasóit az újságíró, „új házat” kell építeni az államnak, amely sem Béctől, sem Berlintől nem fogad el utasításokat, hanem a tiroli parasztok álláspontja (*Bauerstand*) kormányozza.

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg az inkább katolikus *Tiroler Volksbote* is. Ott az újságíró szintén az új „ház” metaforáját használta – ami, úgy látszik, elterjedt fordulat volt az átmenet időszakát élő Közép-Európában –, és arról írt, hogy a háborúban „a házat, amiben laktunk, porig égették”, majd „a zsidók” állítólagos törekvéseit kárhóztatta, akik zsinagógaként akarják újjáépíteni Ausztriát. „Mi keresztény módon akarjuk az új házat felépíteni” – vágott vissza nekik az újságíró. A lap újévi számában tovább cizellálták ezt a metaforát, kijelentve, hogy „Tirol földjére új padlózatot kell lefektetni”, de „a régi, acélkemény, strapabíró támaszokra és gerendákra, amelyeket igaz tiroli jelmondatunk jelent nekünk: az Istenért, a Császárért, a Hazáért!”. Bár császár már nincs (tanácsadói félrevezették, de akárhogy is, nincs már), ezért a tiroliaknak az elsőre és a harmadikra – az Istenre és a Hazára – támaszkodva kell a házukat újjáépíteni.

Ám a tiroli konzervatív sajtó hamarosan megenyhült a monarchiával szemben. Bár a németajkú Tirol jövőjével kapcsolatban sosem volt konszenzus, de mindenki egyöntetűen elfogadta Tirol „jogát az önrendelkezésre”, amelynek

legnépszerűbb elképzelései egy független kisállam, vagy a Németországgal való egyesülés (*Anschluss*) voltak. Ebben az összefüggésben hamar célponttá vált a Német-Ausztriai Köztársaság, és annak kiábrándító valósága. A *Volksbote* is ezt az irányt követte egy 1919. február eleji cikkében, mikor megkérdőjelezte a régi monarchia és az új köztársaság közti különbséget. Az újságíró szerint bár a köztársaság „egy teljesen új, egyértelmű aranykort” harangozott be, de valójában alig változott valami; sőt a dolgok inkább rosszabbra fordultak: tovább hanyatlott a közigazgatás és a gazdaság, és a várakozásokra rácsafolva a népnek még kevesebb beleszólása lett a kormányzásba, mint azelőtt. Ennek a helyzetnek az az oka, vélekedett a szerző, hogy az államot „a keresztény nép helyett” a zsidók és a szocialisták irányítják.

Ahogy a köztársaságot egyre inkább a szociáldemokráciával és a szocialisták uralta Béccsel azonosították, mind jobban erősödtek a „régii Ausztriát” feldicsérő kijelentések. 1919 júniusában a *Volksbote* az egykori Monarchiát áttekintve azt állította, hogy „Galíciában az emberek a régi kormányzatért könyörögnek, és az olasz Tirolban az emberek minden formában azt követelik, hogy állítsák vissza az osztrák közigazgatást. Igen, ha a dolgok így mennek tovább, az emberek nálunk [Észak-Tirolban] is a monarchia, a császári uralom alatti régi viszonyok után fognak kiáltozni és sóhajtozni”. Decemberben, miután úgynevezett „éhséglázadások” törtek ki Innsbruckban, és a régi ételmisszer-ellátása még a háborús éveket is alulmúlta, a *Volksbote* rózsaszín szemüvegen keresztül tekintett vissza a múltra:

„Ha visszagondolunk a háború előtti időkre, úgy érezzük, mintha a Paradicsomban éltünk volna. Mindannyian megtudtunk élni, akár kielégítően, sőt gazdagon is. Jól ment nekünk, nagyon is jól. Senki a világon nem élhetett akkoriban nyugodtabban, mint a régi Ausztria polgárai”. A vég akkor érkezett el, írta tipikus antiszemita stílusban a *Volksbote*, mikor „Ausztriát megmérgezte a zsidó szellemiség”.

Vajon mindez azt jelenti, hogy az áltagos tiroli, és különösen az a vidéki népesség, akiknek a *Vorbote* írt, osztották volna ezt az újraértékelést, és valóban a monarchia és a Habsburg-dinasztia visszatérését várták volna? Bár a Bécs-központú „szocialista” köztársasággal nemigen rokonszenveztek, ám a vélemények, különösen vidéken, meglehetősen zavarosak voltak. A helyi Tiroli Heimwehr – a háború utáni felfordulások közepette a rend és a csend fenntartására szerveződött konzervatív paramilitáris szervezet – helyi csoportjainak tagnyilvántartása arról árulkodik, hogy az 1920-as évek elején a tagok sokféle nézetet vallottak. Néhány csoport tagságából „sokan” támogatták a monarchiát, míg más csoportok csupán néhány „egyéni” támogatóról számoltak be. Ugyanakkor az egyik csoport aktáiban az olvasható, hogy „azok, akik szolgáltak a hadseregben, hallani sem akarnak a monarchiáról”. Szinte mindenki osztozott az új állam „rossz gazdálkodásával” kapcsolatos elégedetlenségben. És valóban, mikor a hosszú háború emlékei még frissek voltak, inkább az okozott frusztrációt, hogy a háborút követő újjáépítés megtorpant, és kevésbé volt jellemző az egykori monarchia iránti vágya-

kozás. Ahogy teltek az 1920-as évek, és a háború egyre távolibbá vált, az osztrák köztársaságból való kiábrándulás és a nyomorúságos gazdasági állapotok – amelyeket az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság tovább rontott – elősegítették, hogy az emberek nagyobb rokonszenvvel tekintsenek a monarchiára.

Míg a Habsburg Monarchia széthullását követő első hónapokban a közbeszédben egyfajta eufória fogadta az új, demokratikus nemzetállamok megalakulását, addig az 1920-as évek során egyre hangosabb lett az „újjal” szembeni szkepticizmus, ami akár a Habsburg-nosztalgiáig is eljutott. Ez nemcsak azokra a népcsoportokra igaz, akik az új nemzetállamokban nemzeti kisebbségekké váltak, mint a Lengyel Köztársaságban a zsidók vagy az ukránok. Az új központi kormányzattal szemben különféle regionális vagy politikai érdekek mentén kialakuló kritikai attitűd a jó öreg Habsburg monarchia pozitív értékelésének is oka lehetett, ahogy azt Tirol példája is mutatja. Ugyanakkor ezek az érzések inkább a háborút megelőző évek stabilitása iránti vágyakról árulkodtak, mintsem a monarchia vagy a Habsburg-dinasztia visszaállításnak politikai programjáról, amely elsősorban éppen a háborús tapasztalatok miatt veszítette el legitimitását.

*Egy nemzetiesítő homlokozat?
Megjegyzések az oktatásról
a posztimperiális helyi
viszonyok között*

Nemigen okoz senkinek meglepetést, hogy a közoktatás az újonnan kialakuló posztimperiális nemzetállamokban milyen fontos szerepet játszott. Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesését követően az utódállamok a „nemzeti elv” győzelmének példáiként állították be magukat, és az iskoláknak igen fontos szerepet tulajdonítottak a „nemzet(ek)” jövője szempontjából. A nemzet iskolázásában kulcsszerepet kapott a nyelv, és az újonnan megszerzett területeken a hivatalos nyelvet többnyire azonnal meg is változtatták. Ám ha közelebbről vizsgáljuk meg az átmenet utáni különféle helyi tapasztalatokat, a nemzetiesítő homlokozat mögött számos kibogozandó kérdést találunk.

Kezdjük Prekmurjével (Muravidék), ezzel az alapvetően mezőgazdasági vidékkel, amely a korábbi Magyar Királyság két nyugati megyéjének, Vas/Železna és Zala megyének egyes részeiből tevődött össze. 1919 júliusában a Párizsi Békekonferencián részt vevő jugoszláv küldöttség engedélyt kapott a terület elfoglalására, ahol a bevonuló

jugoszláv csapatok hamar átvették az irányítást, majd szerzeményükben az 1920-as trianoni békeszerződés is megerősítette őket. A prekmurjei terület a Ljubljánában székelő szlovén ideiglenes kormány alá tartozott, amely fenntartotta magának a kizárólagos jogot a köztisztviselők kinevezésére és elbocsátására, és nem meglepő módon a kormány a magyar köztisztviselőket hamarosan elkezdte szlovénekre cserélni. Nagyjából egy hónappal a megszállást követően a szlovén ideiglenes kormány iskolahálózatért felelős legfőbb közigazgatási szerve, a ljubljánai Felsőbb Oktatási Tanács Prekmurjébe küldte Franjo Cvetkót. Cvetko a közelben fekvő stíriai Vučjában volt iskolaigazgató, és azzal bízták meg, hogy mérje fel az iskolahálózatot, és írjon róla részletes jelentést.

Tekintve, hogy 1918 ősze óta a szlovén kormány uralma alatti területeken a szlovén lett a hivatalos nyelv, Cvetko azt javasolta, hogy azonnal bocsájtás el a folyékonyan csak magyarul vagy németül beszélő tanárokat, és az egykori Ciszlajtániából vegyenek fel helyettük szlovénül beszélőket. Javaslat, amely a „nemzeti elv” diadalát jelentette, egyértelműen jellemző volt az 1918-at követő átmenet Közép-Európájára.

Az már ugyanakkor meglepőbb, hogy Cvetko hogyan viszonyult a helyi szláv dialektushoz, amelyet hagyományosan nem hivatalos kiegészítő nyelvként használtak számos prekmurjei általános iskolában. Cvetko ennek a helyi szlovén nyelvváltozatnak is a betiltását követelte, hogy a hivatalos, sztenderd nemzeti szlovén irodalmi nyelv legyen

az iskolai oktatásban használható kizárólagos nyelv. Ám ez csak akkor történhetett volna meg, ha a helyi szlávul beszélő tanárok, akik a helyi szlovént folyékonyan beszéltek ugyan, de kevésbé ismerték a sztenderd irodalmi szlovént, komolyan fejlesztették volna nyelvtudásukat. Cvetko arra a megállapításra jutott, hogy egy rakás „odavalósi” helyi szlovén tanárnak leckéket kell vennie a sztenderd szlovén nyelvből, és vizsgát kell tenniük, hogy a továbbiakban is a prekmurjei általános iskolákban taníthassanak.

A prekmurjei iskolai helyzetet taglaló aprólékosan megírt jelentése mellé Cvetko egy táblázatot is mellékel, hogy a ljubljanoi tisztviselők számára egy sűrített, sokoldalúan használható áttekintést adjon eredményeiről és ajánlásairól. Ebben a dokumentumban az iskolaigazgató „nemzetiségük” szerint felsorolta az összes alkalmazásban álló tanárt. A 124 tanárt tartalmazó táblázat megmutatja, hogy Cvetko a tanárok többségét vagy magyarként (59), vagy szlovénként (57) sorolta be, de akadt négy szlovák, két német, egy szerb, és egy „magyar szerb” is a régióban tanítók között. Egy másik oszlopban leírta az összes tanár „szlovéntudását”. Az 59 magyarként megnevezett tanár közül Cvetko mindössze hatnál értékelte úgy, hogy szlovén nyelvtudásuk megfelelő. Öt szlovén és egy német tanárról szintén azt állapította meg, hogy nem képesek szlovénül beszélni. Érdekes, hogy a szlovák és a szerb tanárok nyelvtudását megfelelőnek értékelte, ahogy az egyik német tanárét is. Cvetko áttekintése a helyi iskolákról egy olyan oszloppal zárult, amely az eufemisztikus „Javaslatok” vagy „Meg-

jegyzések” címet kapta. Itt Cvetko az „javasolta”, illetve „jegyezte meg”, hogy azok a tanárok, akik képesek szlovénül kommunikálni, nemzetiségüktől függetlenül megtarthassák az állásukat, míg azokat, akik nem bírják eléggé a szlovén nyelvet, egyszerűen el kell bocsátani. A táblázat megpecsételte a terület iskoláiban dolgozó tanárok sorsát, bár nem teljesen egyértelműen.

1919. október 30-án a Felsőbb Iskolai Tanács rendeletet adott ki, ami véget vetett a bizonytalan időszaknak, és az adott nyelvi realitásoknak megfelelően egyértelműen rendezte a prekmurjei iskolák nyelvi kérdését. A rendelet cseppet sem meglepő módon a sztenderd irodalmi szlovén nyelvet tette meg hivatalos tannyelvnek azokon a helyeken, ahol a beiskolázott tanulók többsége feltételezhetően szlovén volt. Ám a tisztviselők nyitva hagyták az ajtót a szükségyszerű kompromisszumok előtt. Azokban az iskolákban, ahol az arra alkalmas oktatói személyzet hiányában nem volt lehetséges sztenderd szlovén nyelven oktatni, a rendelet megengedte a „prekmurjei szlovén”, vagy a „prekmurjei dialektus” használatát is. Azt továbbra is elvárták, hogy a helyi szlovént használó iskolákban tanuló diákok tanulmányaik befejezéséig megfelelően elsajátítsák a sztenderd szlovén nyelvet is. A rendelet kötelező sztenderd szlovén nyelvi kurzusokat rendelt el azokon a területeken, ahol a lakosság nagyrészt magyarokból és/vagy németekből állt, és ezért az oktatás nyelve magyar vagy német volt.

Prekmurjében megvalósult a késő XIX. századi nemzeti aktivisták igénye, hogy az iskolák olyan helyek legyenek,

ahol a diákokat a „sztenderdizált nemzeti nyelv” tannyelv-ként való bevezetésével honfitársakká formálják. Mindazonáltal, világos a különbség az oktatás relatíve gyors politikai és ideológiai átalakításának napirendje, illetve a meglévő iskolai rendszer fokozatos átalakítása között. Az oktatás normatív és ideológiai átalakítása – a magyarról a jugoszláv (szlovén) rendszerre való átállás – zökkenőmentesen ment. A reformok a jugoszláv hatóságok érkezésekor azonnal megkezdődtek. Az új iskolai igazgatás irányvonalának – amely etnolingvisztikai premisszákon alapult – megfelelően a nem megfelelő tanárokat elbocsájtották. Ám a helyi, szlávul beszélő, állásukat megtartó prekmurjei tanárok „szívét és lelkét” sem sikerült teljesen átalakítani, még a továbbképzési kurzusok segítségével sem. Mikor 1941 áprilisában a magyar csapatok megszállták Prekmurjét, a helyi tanárok közül az idősebbek azonnal együttműködtek az új magyar oktatási hatóságok prekmurjei vezetésével.

A poszt-imperiális átrendeződés világában a pekmurjei iskolák egyáltalán nem számítottak kivételnek. Ellenkezőleg, ha néhány száz kilométert délkeletre utazunk, az efféle kettősség újabb rétegeire találhatunk. Akik ma a festői Mošćenička Dragába (olaszul: Draga di Moschiena/Moschienizze) – ebbe az egykori halászfaluba, amely ma Északnyugat-Isztria egyik kis üdülőhelye – látogatnak, aligha gondolnak Isztria átmeneti korszakára közvetlenül az első világháború után. Ám ez a falucska, tizenöt kilométerre délre az ismert üdülővárostól, Opatijától (olaszul:

Abbazia), megélte saját átmeneti periódusát, mikor Olaszországhoz csatolták.

1918 novemberében, a Habsburg Birodalom széthullása után az olasz hadsereg megszállta az osztrák Tengeremelléket. 1919 júliusáig-augusztusáig a terület katonai irányítás alatt állt, amit aztán civil közigazgatás váltott fel. Bár hivatalosan a terület csak a rapallói békeszerződéssel (1920. november) került Olaszországhoz, de az olasz hatóságok már közvetlenül a megszállást követően különféle politikai intézkedéseket vezettek be, többek között az elemi iskolai oktatásban is, hogy megerősítsék ellenőrzésüket a régió és annak soknyelvű lakossága felett. Az Olasz Királyság nem volt az Osztrák–Magyar Monarchia utódállama, magát nemzetállamnak tekintette, és nem meglepő módon azon igyekezett, hogy lakosságát olaszra formálja. Mindazonáltal nem ültették át csak úgy egyszerűen az olasz intézményeket az osztrák Tengeremellékre. Ehelyett néhány évig tartó átmeneti folyamat következett. Az isztriai iskolákat nem hangozták össze rögtön Olaszország többi részével, és a helyi lakosságot sem formálták pillanatok alatt olaszra. Még ha az oktatási nyelv és a népszámlálási adatok folyamatos olaszosítást mutatnak is, érdemes kicsit a homlokzat mögé nézni.

Egy 1920-ból szóló iskolai jelentés mulatságos képet ad arról, hogy mi történt a helyszínen. 1920. július 8-án a Draga di Moschienze-i olasz iskola egy tanára jelentést írt az iskola tevékenységéről az 1919/20-as tanévben. Ám maga a tanár csupán 1920 márciusának közepén kezdett el az iskolában dolgozni, egy olyan tanár helyett, akit a

katonai hatóságok leváltottak. Ez utóbbi tanár módszerei finoman szólva is szokatlanok voltak:

„Ő [az előző tanár] szórakoztatni akarta a tanulókat, örömet akart szerezni nekik anélkül, hogy valóban tanította vagy oktatta volna őket: ezt részben a gyerekek iskolai munkái is bizonyítják, amelyek a munkafüzetekben láthatók.” Ahogy az új tanár másutt megjegyezte, a diákok között a fegyelem „némiképpen laza, különösen az idősebbek között, akik közül néhányan rossz és csúnya szokásokat vettek fel, és szörnyű példát mutatnak a többieknek”. Az új tanár állítólag a diákokra kényszerített némi fegyelmet, de nem ez volt a lényeg. Az olasz megszállás előtt az iskola kétosztályos kötelező népiskolaként (*Volksschule*) működött. A megszállás első éveiben az olasz hatóságok nem változtattak radikálisan az oktatási rendszeren, vagyis nem változtatták az összes nem olasz tannyelvű iskolát olasz tannyelvűvé. Inkább, ahogy ez Draga di Moschienze – vagy „Valle di S. Marina di Moschiena”, ahogy a Venezia Giulia-i kormányzóság egy dokumentuma említi 1919 júliusában – esetében történt, egy új olasz iskolát is nyitottak az első, 1918/19-es tanévre. Illetve, hogy pontosabbak legyünk, a meglévő, kétosztályos horvát nyelvű iskolát osztották ketté, és az egyik osztályból lett az olasz tannyelvű csoport. Ez nem számított a helyiek rovására menő nyílt nacionalizálásnak, hiszen a horvát tannyelvű iskola továbbra is működött.

Az olasz hatóságok néhány helybéli állítólagos támogatásával vitték keresztül a nacionalizálást. Azt mondták,

hogy eredetileg a helybéliek kérték a változást, és az olasz hatóságok mindent megegettek, hogy kívánságukat teljesítsék. Ez a fajta támogatás nyilvánvalóan abból eredt, hogy néhány helybéli alkalmazkodott az új államhoz és elvárásaihoz. A szuverenitás változását nem a helyi lakosság választotta, ám akadtak köztük néhányan, akik nemigen szándékoztak ellenállni a változásnak.

A nyelv és az oktatás nyelve nem volt minden helybéli számára elsődleges fontosságú probléma. Tulajdonképpen, egy olyan településen, ahol számos lakos tengerész lakott, egy másik nyelv megtanulása talán nem is tűnt olyan rettenetes dolognak. Az ember azt a kérdést is felteheti, hogy vajon nem jelentett-e nehézségeket a diákok számára, hogy az egyik tannyelvről egy másikra kellett átállniuk? A XX. század végének perspektívájából nézve az isztriai nyelvi hibriditás, a folyékonyan beszélt horvát-olasz köznyelv nem számítana meglepőnek. Hogy a kérdést megválaszoljuk, ebben az esetben az olasz nem volt teljesen ismeretlen: már a háború előtt is tanították a népiskola második osztályában.

Visszatérve az iskolai jelentéshez: a fegyelem, az oktatás és a nyelvismeret igen illékony kategóriáknak tűnnek. Ahogy a helyi tanár fogalmazott: „Általában véve, alulírott tartotta magát a normál ideiglenes tantervhez, bár azt némileg szűkítette, hogy megfeleljen a sajátos helyi körülményeknek és a diákok értelmi és kulturális fejlettségének”. A fegyelmet, amint arról már szó esett, nem sikerült teljes mértékben kikényszeríteni, és a tanár nemigen alkalma-

zott durva büntetéseket, nehogy elidegenítse a diákokat, akik úgy „a következő tanévben talán visszairatkoznának a horvát iskolába”. A huszonkét kérdésesen felkészült diák fegyelmezetlensége az előző tanár pedagógiai módszereinek (illetve, azok hiányának) volt betudható, valamint a háborút követő átmeneti időszakban a régióra jellemző társadalmi, gazdasági és politikai viszonyoknak.

Így, a Draga di Moschienizze-i olasz tannyelvű iskola alapítása – a horvát tannyelvű helyett – a nacionalizálás szimptomája, de a helybéli szülők alkalmazkodásáé is környékük új állami közigazgatásához. Alkalmazkodásukat mindazonáltal nem valamiféle határtalan lojalitás vezette az új államhatalom, vagy a domináns nemzetiség felé, hanem az, hogy átgondolt, a helyre érzékeny, és mindig visszacsinálható döntéseket hoztak. Az olasz tannyelvű iskola két első tanára azért viselkedett tudatosan enyhén a tanulókkal, mert tisztában voltak a nyelvi és oktatási választások fluktuáló természetének. A fasizmus olaszországi hatalomra jutását megelőzően Olaszország nem csupán meghódítandó és uralandó nyersanyagként tekintett az újonnan megszerzett területek lakosságára; olyan egyénekként kezelték őket, akiket inkább megnyerni kell a nemzeti ügynek, mint annak alávetni őket.

Nézzünk most északabbra, az Adriai-tenger partjáról Kelet-Galíciába, egy vidékies vidékről egy urbánus környezetbe, a Prut folyó partjára, ahol Kolomija városa fekszik.

Kolomiját/Kolomeát mintegy 40 ezren lakták, és Délkelet-Galícia egyik regionális központja volt. Demográfiai

összetétele a régióra nézve tipikusnak számított. Míg a várost elsősorban zsidók és lengyelek lakták, a környező vidéket ukrán (vagy rutén, ahogy hagyományosan nevezték őket) anyanyelvű lakosság népesítette be. Az Osztrák–Magyar Birodalom összeomlását követően Kolomiját Kelet-Galícia legnagyobb részével együtt 1918 novemberében az ukrán csapatok foglalták el, és a rövidéletű Nyugat-Ukrajnai Népköztársaság területéhez került. 1919 júliusától, a lengyel-ukrán háborút követően az antant hatalmak felhatalmazták Lengyelországot Kelet-Galícia megszállására, és a területet ideiglenesen a Lengyel Köztársaságra ruházták, de a régió státuszáról egészen 1923 márciusáig nem született végleges döntés, mikor a Nagykövetek Konferenciája végül elismerte a lengyel határokat. Akárhogy is, a lengyel hatóságok kezdettől fogva a lengyel állam integráns részeként kezelték a területet, míg az ukrán aktivisták független ukrán államot követeltek, és nem ismerték el a lengyel állami intézményeket. Egy ilyen kontextusban a kolomijai ukrán (a hivatalos lengyel nyelvhasználatban továbbra is „rutén”) fiúgimnázium rengeteg figyelmet kapott, és a soknemzetiségű régiót feszítő nemzeti ellentétek szimbólumává vált.

A kolomijai ukrán gimnáziumot 1892-ben alapították, megerősítve így a város pozícióját, hogy Délkelet-Galícia egyik oktatási centruma. Az iskola nem csupán a viszonylag kisszámú városi ukrán nyelvű értelmiség gyermekeit vonzotta, hanem a régióban élő parasztság gyermekeit is. Sikeres fejlődése során diákjainak száma végül felülmúlta

az évekkel korábban alapított lengyel gimnáziumét is. Az ukrán gimnázium nemcsak a helyi ukrán értelmiség fejlődéshez járult hozzá, de a politikai aktivizmus melegágya is lett. 1918 novemberében, mikor az ukránok elfoglalták Kelet-Galíciát, illetve a rövidéletű Nyugat-Ukrajnai Népköztársaság uralmának idején a kolomijai ukrán gimnázium igazgatója, Prokop Mostovyč prominens szerepet játszott a helyi politikában, és az iskola több tanára is posztot kapott az új ukrán közigazgatásban. Mikor a Kelet-Galíciára igényt formáló, egymással küzdő nacionalista elképzelések – hogy a terület egy ukrán nemzetállam magja, vagy a lengyel nemzetállam része legyen-e – 1918-1919-ben a lengyel–ukrán háborúhoz vezettek, a gimnázium számos tanára és diákja lépett be az ukrán hadseregbe. Az iskolát az 1920-as évek elején az ukrán aktivisták a társadalmi haladás alapvető eszközének, míg a lengyel aktivisták államellenes intézménynek tekintették.

A lengyel győzelmet és Kelet-Galícianak a Lengyel Köztársaságba való *de facto* integrálását követően 1919 nyarán a kolomijai ukrán gimnázium továbbra is a lengyel uralommal szembeni ellenállás központja maradt, és rendszeresen a helyi lapok címlapjára került. Az iskola számos diákja ellen emeltek vádat ukrán propaganda terjesztése, erőszakos cselekmények és szabotázs miatt. Általában véve elmondható, írta a *Gazeta Kolomijszka*, hogy vidéken elsősorban a diákok gerjesztik a feszültségeket. A lengyel lap nem egyéni akciókként tekintett ezekre az incidensekre, hanem az ukrán gimnázium oktatásának szellemét kárhoz-

tatta. Ahogy egy kommentátor figyelmeztetett az ifjúságot érő ukrán nacionalista bujtogatásra: „amilyen az iskola, olyanok lesznek a fiatal nemzedékek”. Amit itt egy lengyel nacionalista perspektívából államellenes oktatásnak bélyegeztek, azt persze ukrán nacionalista szemszögből „nemzeti oktatásként” lehetett üdvözölni.

Kolomijában a diákok és a tanárok államellenes aktivitása miatt 1922–1923 folyamán már arra is ürügyet szolgáltatott, hogy megkérdőjelezzék az ukrán gimnázium fennmaradásának jogalapját. A *Gazeta Kolomijszkaja* hasábjain egész sor cikk hangoztatta abbéli kétségeit, hogy az ukrán középiskola tananyaga megfelel a lengyel tanmenetnek, és kárhoztatta a helyi lengyel oktatási hatóságokat, amiért elnézően bántak az ukrán oktatási intézménnyel. A helyi oktatási hatóság csupán 1923 októberében (a varsói Oktatási Minisztérium felszólítására) lépett közbe, mikor az ukrán gimnázium diákjai módszeresen leszaggatták a lengyel címereket az osztálytermek faláról. Több osztályt felszllattak, számos tanárt felfüggesztettek. Ám Mostovyč igazgató a helyén maradt. 1924-ben egy új törvény lehetővé tette az „utraquista” (kétnyelvű) elemi iskolák kialakítását. Ez a lengyel tannyelvű iskolákat alig érintette, viszont a már meglévő ukrán tannyelvű iskolák jelentős részét átszervezték. Valójában, ahogy az ukrán aktivisták hangoztatták, ezek a kétnyelvű iskolák lengyel nyelvű iskolák lettek. Ahelyett, hogy a lengyelek és az ukránok közötti megértést erősítette volna, az új törvény olajat öntött az ukrán oktatásért folyó küzdelem tüzére, és tovább fokozta a vidéki

nacionalista agitációt. Három évvel később a lengyel kormány elrendelte, hogy az ukránok lakta területeken a lengyel gimnáziumokban is legyen kötelező ukrán nyelvet tanulni. Míg ezt a lengyel nacionalisták az ukránoknak tett engedményként értékelték, és határozottan tiltakoztak az intézkedés ellen, az ukrán aktivisták az általános iskolákban történetekhez hasonló fejleményektől tartottak.

Bár a független ukrán államért folyó küzdelmek enyhültek, mikor 1923-ban Kelet-Galíciát véglegesen a Lengyel Köztársaságba integrálták, ám a köztársaságon belül a kisebbségi jogok továbbra is vitatott kérdést jelentettek. Az iskolai „nemzeti oktatás” követelése még mindig fontos téma maradt. Ez nem csupán az ukránokra, hanem a Lengyel Köztársaság más kisebbségeire is állt. A két világháború közötti időszakban zsidó körökben is egyre fontosabb kérdés lett a „nemzeti oktatás” problémája.

Ezért vessünk egy pillantást a harmadik (és legnépesebb) demográfia csoportra Kolomija városában – azokra, akik magukat elsődlegesen zsidónak tekintették. A lengyel állam alakulásának folyamán tapasztalt antiszemitizmus hozzájárult, hogy a zsidó lakosság jelentős rétegei nemigen kívántak a lengyel kultúrába asszimilálódni. Érdekes módon ebben a kolomijai ukrán gimnázium is szerepet játszott. Míg a századforduló körül a kolomijai zsidó diákok – más galíciai városokhoz hasonlóan – inkább a lengyel gimnáziumba iratkoztak be, és csak esetenként az ukrán iskolába, ám az első világháború környékén az ukrán gimnáziumban tanuló zsidó diákok száma jelentősen megnö-

vekedett. 1920-ban már a kolomijai izraelita vallású diákok kétharmada az ukrán gimnáziumba járt. A lengyel újság azt állította, hogy az ukrán iskola diákjainak száma nem utolsósorban azért nőtt, mert tömegesen iratkoztak be azok a zsidók, akiknek a lengyel gimnázium nehéznek bizonyult. Ez az érvelés egyértelműen arra irányult, hogy lefitymálja az ukrán gimnáziumot, illetve a lengyel kultúra és oktatás felsőbbrendűségét hangsúlyozza. Egyben pedig kétségbeesett igyekezet volt, hogy megmagyarázzák, a zsidó diákok miért az ukrán iskolát választották a lengyel helyett. Bár a lengyel nacionalisták gyakran vádolták a zsidókat azzal, hogy „árulók”, és a lengyel-ukrán háborúban az ukránokkal kollaboráltak, azt mégis készpénznek vették, hogy a zsidók a lengyel iskolákba járjanak, ahogy az már évtizedek óta megszokott volt.

Még egy logikus oka volt, hogy a zsidó diákok az ukrán gimnáziumba járjanak: a magukat zsidó nemzetiségűnek valló szülők attól tartottak, hogy a lengyel iskolában gyermekeik lengyel asszimilációs törekvéseknek lesznek kitéve. Az ukrán aktivisták készek voltak a zsidókat különálló és egyenjogú nemzetként elismerni, ahogy ezt az ukrán hatóságok már 1918-ban kinyilvánították, és ez is egy szempont lehetett. Míg a lengyel iskolában az izraelita vallású diákokat lengyel nemzetiségűnek tekintették, addig az ukrán iskolában a zsidó diákok többsége nem ukrán, lengyel vagy német nemzetiségűnek vallotta magát, hanem egy „másik”, nyilvánvalóan a zsidó nemzetiséghez tartozónak.

A helyi zsidó aktivisták nemzeti törekvései abbéli szándékukban is világosan megjelentek, hogy egy zsidó gimnáziumot alapítsanak Kolomijában. Végül az 1920-as évek közepén létrejött egy zsidó magán lánygimnázium, ami természetesen szintén bírálatok tárgya volt. A *Nasz Glos* cionista lap rémes példaként emlegette a helyi zsidó lánygimnáziumot, és kifejtette, hogy más zsidó iskoláktól eltérően tananyaga egyáltalán nem foglal magába héberórákat, és semmiben sem különbözik más, nem zsidó iskoláktól. Ráadásul a kolomijai zsidó iskolában nem a szombat, hanem a vasárnap volt iskolaszüneti nap. A *Nasz Glos* úgy vélekedett, hogy ez nem csupán a lengyelországi zsidó iskolákban, de alighanem az egész világon példa nélkül áll. A cionista lap nem csupán az igazgatót és a tanárokat bírálta a nemzeti oktatás hiánya miatt, hanem az egész zsidó társadalmat. A zsidó társadalom és a zsidó politikusok – helyileg éppúgy, mint országos szinten – túl kevés figyelmet fordítottak az iskolákra, és a *Nasz Glos* úgy értékelte, hogy ez az érdektelenség súlyos fenyegetést jelent a zsidó nemzet jövőjére nézve: „Amilyen az iskola, olyan a társadalom”.

Ezek a történetek azt illusztrálják, hogy a „nemzeti oktatás”, különösen pedig a tannyelv a kezdetektől fogva milyen fontos szerepet játszott a posztimperiális nemzetállamok életében. Ezeket a nacionalizáló törekvéseket nem csupán valamiféle magától értetődő módon ellenezték a nemzeti és nyelvi kisebbségek, ahogy ezt Kolomija esete világosan mutatja. Az iskolák nacionalizáló álláspontjá-

nak valamiképpen dűlőre kellett jutnia a környező valósággal. Az állami tisztviselők rájöttek, hogy a saját nemzetük tagjait is nacionalizálniuk kell – ahogy a prekmurjei szlávokat –, és el kell kerülniük, hogy a vidéki népesség elforduljon a nemzeti tannyelvű iskoláktól – ahogy Mošćenička Draga korábban horvát nyelvű diákjainak a példája is mutatja. Általánosabban véve, sokszor a megfelelően képzett tanárok súlyos hiánya akadályozta, hogy az oktatás betölthesse egy másik fontos funkcióját: a lakosság kulturális szintjének emelését. Ez időnként kifinomult egyensúlyozást követelt meg, mint Romániában: megőrizni azokat a tanárokat, akik nem tudtak az államnyelven tanítani, kiterjeszteni azokat az iskolákat, ahol az államnyelven folyik az oktatás, illetve az összes tanárt megtanítani az államnyelv kívánatos, sztenderd változatára. A nacionalizálás homlokzata mögött a Habsburg-korszak kulturális, gazdasági, politikai és társadalmi jellemzői – eltérő helyeken más és más mértékben – még mindig hatással voltak a helyi viszonyokra.

*A gazdaságba való állami
beavatkozás privát alapjai.
A csehországi textilipari vállalatok
és a len piacának átalakulása,
1915–1925*

Az első világháborút tekintik az állami irányítású gazdaság eredetének. A két világháború közötti időszak, mikor Közép- és Kelet-Európában mindenféle vámhatárok emelkedtek, addig példátlan mértékű beavatkozást hozott az import- és exporttevékenységekbe. De vajon milyen gazdasági szerveződések és emberi realitásokat találhatunk ezek mögött az általános kijelentések mögött?

**Az állami és a magánszféra világháború
alatti kényszerű együttműködésétől...**

A vállalati levéltárak lehetővé teszik, hogy egy nem lineáris történelmet kövessünk nyomon, amely megannyi bizonytalanságból, emberek közötti kapcsolatokból, időnként indulatokból tevődik össze. A len különösen alkalmas arra, hogy egy emberi léptékű európai történelmet

mutasson be. Az osztrák–magyar lenfeldolgozó-ipar amely Csehország északkeleti részén, Trautenau/Trutnov környékén összpontosult, jórészt közepes méretű, családi tulajdonú üzemekből állt, amelyek a lehető legkisebb mértékben vettek igénybe külső finanszírozást. A feldolgozandó lenrostot főleg Oroszország nyugati részéről vásárolták, amely a XX. század elején a világ lenfelhasználásának 80%-át adta. Riga volt akkoriban a világ vezető lentőzsdéje, ott működött a legtöbb nagykereskedő, akik a belföldi lent felvásárolták, osztályozták, majd exportálták nyugat felé.

De a háború kitörése után hogy juthattak lenhez a csehországi vállalatok, hiszen az osztrák lentermelés nem volt elegendő, Oroszország pedig az ellenséges oldalra került?

Franz Kluge az egyik legpatinásabb trautenauai lenvászón- és jutapiari cég, a J. A. Kluge társtulajdonosa volt; 1914-ben a bécsi Hadügyminisztérium egyenruhákkal foglalkozó osztályára (13. *Abteilung*) került aktív katonai szolgálatba.

„Feladatainak végzése során – emlékezett vissza mintegy harminc évvel később, egyes szám harmadik személyben beszélve magáról – Kluge mérnök 1915 elején megbízást kapott, hogy mérje fel fonodájának és más ausztriai lenfonóknak ellátási lehetőségeit [...] először Svédországba utazott, hogy azokkal a lenkereskedőkkel tárgyaljon, akik Oroszországból e semleges országba tették át működésüket”. Valóban Oroszország Arkhangelszk kikötőjén keresztül továbbra is exportált lent nyugatra. „Számos utazást tett a háború alatt, és egy sörforsai (Hälsingland tartomány)

cégen keresztül, amellyel jó kapcsolatokat ápolt, sikerült több mint 10 ezer tonna lent vásárolnia Oroszországtól.” Ez a cég alighanem a Holma-Helsinglandi fonó- és szövőüzem volt, amelynek igazgatója 1905 óta a Klugék egy unokatestvére, Franz Wenzel Kaulich volt. „A komoly nehézségek ellenére, a szállítási módot gyakran változtatva sikerült ezt a lent 1500 tonna híján Ausztriába [*Inland*] szállítania; míg aztán csapataink [1918-ban] végül elfoglalták Lengyelország és Litvánia lentermelő vidékeit, és így ismét lehetővé vált a hátország nyersanyagellátása.”

A Klugék láthatóan szerteágazó kapcsolatrendszerrel rendelkeztek. 1903-ban egy másik unokatestvérük, Etrichs fonodát nyitott az oroszországi Vityebszk mellett, ahol kétezer munkást foglalkoztatott. 1908 és 1923 közötti valutaelszámolásaik szerint olyan kereskedőktől vásárolták a lent, akik közvetítőként működtek a lentermelő gazdák és a feldolgozóipar között, mivel Oroszországnak nem volt központi lenpiaca. Egyikük egy bizonyos „Isaac Lewin úr” volt. Az ő neve 1915-től a legnagyobb trautenauai cég, a Faltis Heirs külföldi kapcsolatai között is feltűnik egy másik új beszállító, a svéd Axel Lehman mellett. 1914 előtt a Faltis Heirs, akárcsak a legtöbb trautenauai len- és lenvászongé, közvetlenül a rigai tőzsdén vásárolhatta meg a lent. A háború alatt kénytelenek voltak közvetítőkre hagyatkozni. Vélhetően az Etrichtseken vagy a Klugékon (vagy Lehmanon) keresztül kerültek kapcsolatba Lewinnel.

A Faltis Heir igazgatósági levelezése, bár részben megsemmisült, illetve nehezen olvasható, megerősíti, hogy vol-

tak pénzügyi kapcsolataik a J. A. Kluge céggel. Russ megbízott igazgató vegyes érzésekkel számolt be levelében Carl Faltisnak, a Faltis család fejének 1917 szeptemberében, mikor a pénzügyi évet értékelte:

„Ez a svéd ügy bonyolult, és az elszámolások nem világosak, mivel a J. A. K. [sic] cég soha nem szolgáltat pontos számokkal a bejövő levélről. Jókora veszteségeket kellett eltűnünk; azt mondták, hogy a hiányzó áru *en route* tűnt el, és hogy a szállítás kockázatát a vásárló viseli.”

De a cégeknek nem volt más választása: a háború miatt jobban össze kellett tartaniuk. Nem csupán a körülmények miatt, hanem azért is, mert a lenfonóipart, ahogy a textilipar többi ágazatát is, egy kötelező „háborús szövetség” (*Kriegsverband*) keretében 1916-ban a hadigazdaságba integrálták. Ugyanakkor a katonai irányítás a nagy cégektől függött, hiszen azok voltak képesek fellelni és megvásárolni a nyersanyagot. Egy évvel azután, hogy Kluge elkezdte kockázatos utazásait, a len megvásárlására közös részvénytársaságot (*Österreichische Flachszentrale A.G.*) hoztak létre a Hadügyi és a Kereskedelmi Minisztérium ellenőrzése alatt. Ennek elnöke, Alexander Vidéky a Faltis Heirs megbízott igazgatója volt.

A háború kitörése óta nem csupán a kereskedelemi utak, de a pénzáramlás akadályai is kedvezőtlenül hatottak a kereskedelmi kapcsolatokra. Az infláció, a központi Osztrák–Magyar Bank kormányoknak nyújtott hitelei, valamint az osztrák–magyar korona nemesfém- és devizafedezeti arányának csökkenése miatt az osztrák–magyar

vállalatok kénytelenek voltak az importot devizában fizetni. Vagyis Lehmant a Faltis Heirs svéd koronában fizette ki. Ám a kereskedelem hanyatlása egyben az áruexportból származó pénztartalékok csökkenését is jelentette. Így a Birodalom egyre inkább kénytelen volt *ad hoc* finansziális megállapodásokra támaszkodni, ami konzorciumokat eredményezett az osztrák és magyar bankok és semleges országok bankjai között. Ezek névlegesen az áruszállítás finanszírozását szolgálták, ám volt bennük egy olyan csavar, amely lehetővé tette, hogy a jegybank egyenlegén jelentősebb tartalékok mutatkozzanak. Az olaj és a petróleum például olyan árucikkek voltak, amelyeket a semleges országok, így Svájc és Svédország, előszeretettel vásároltak Ausztriából. Svájc esetében a szövetségi állam 1917-ben 53,9 millió svájci frankért vásárolt olajat, míg Svédországban egy magáncégekből álló konzorcium 8,4 millió svéd koronáért a következő évben. Az Ausztriának átutalt kifizetés mindkét esetben megelőzte a szállítást, és az összegeket egy olyan számlán írták jóvá, amely az Osztrák–Magyar Bank devizatartalékának része volt, hogy ezzel az osztrák–magyar korona árfolyamát támogassák.

A deviza egy részét az import kifizetésére fordították, és a cégek a bankokon keresztül juthattak hozzá. 1917 szeptemberében a már említett Russ igazgató kifejtette, hogy a Faltis Heirs két svéd korona elszámolású számlával rendelkezett, az egyiket a Csehországi Leszámítoló Banknál, a másikat pedig a Deutsche Banknál vezették. A kettőn együttesen 270 ezer svéd korona volt, amely részben a cég saját szük-

ségeinek fedezésére szolgált, másrészt arra, hogy a devizát más lenipari cégeknek eladják. Emellett a Faltis Heirsnek még egy 30 ezer rubelről szóló utalványozása is volt Stockholmban, amit egy pétervári bank szavatolt, és amely akkor került volna kifizetésre Berlinben, mikor a békét aláírják.

A központi hatalmak – Németország és Ausztria-Magyarország – így a bankokra és a céghálózatokra támaszkodtak, hogy importhoz és devizához jussanak, mivel rászorultak a szükséges nyersanyagok és élelmiszerek behozatalára. Ez némi mozgásteret biztosított a vállalkozók számára. Amikor 1918 júniusában a trautenauai körzetben az élelmiszerhelyzet katasztrofálissá vált, a textiliparosok „az ellátás irányításának sürgető nehézségei” miatt elkese-
redve úgy döntöttek, hogy kicsit kilépnek a lenforgalmazás köréből. A megszállt Galíciában és az orosz Lengyelországban vásárolt „tíz-húsz vagon élelmiszert” terveztek behozni; ráadásul a helyi prefektúra cinkos közreműködésével, amely beleegyezett, hogy Krakkóban rekvirálja számukra az ehhez szükséges vasúti eszközöket.

...a közép-európai államok beillesztéséig az új kelet-európai kereskedelemben 1918 után

Csehszlovákia megalapítása 1918. szeptember 28-án először semmit sem változtatott az állam és a cégek közötti szövetségen, amely egyszerre volt kényszerű és pragmati-

kus; és ez így is maradt a hadigazdaság megszűntetéséig, vagyis a len esetében 1921. szeptember 1-ig. Ezért 1919. március 27-én az új állam kereskedelmi minisztériuma elrekvirálta az OFAG trutnovi raktáraiban tárolt orosz lent, amelyet eredetileg a Birodalom magyar területeire szántak, és Csehszlovákia hadban állt Magyarországgal. Ám ezt a lent a minisztérium hozzáférhetővé tette a hazai ipar számára a *Sdružení lnářských prádelenen* (vagy *Verein der Flachspinner*, a lenfonók egyesülése) keresztül, amely az OFAG örököséként Trutnovba tette székhelyét.

A következő évek során világossá vált, hogy a megváltozó közép-kelet-európai kereskedelmi kapcsolatok rendszerébe nem lesz könnyű beilleszkedni. A pénzügyi kapcsolatok csak lassanként álltak helyre; a pénzforgalom még sokáig ellenőrzés alatt maradt, nem utolsósorban azért, mert az utódállamoknak a már megszűnt Habsburg Monarchia valutáját új, szuverén törvényes fizetőeszközükre kellett váltaniuk. Az immár különböző országokban működő vállalkozások közötti szövevényes kötelezettségek hálóját felbontani bonyolult, jogi és gyakorlati buktatókkal teli folyamatnak bizonyult, amit végül kétoldalú államközi szerződésekkel kellett rendezni. Továbbá, mivel az új devizák gyakran nem voltak konvertibilisek, az importot továbbra is az exportbevételekből fizették ki, mivel másként nehezen lehetett devizát szerezni.

Ugyanekkor, 1919 és 1921 között igen nagy kereslet mutatkozott a nyersanyagokra, így a lenre is, mivel az új világban újra kellett építeni és újra kellett indítani az ellá-

tási láncolatokat, ami lassú folyamat volt, és ez hátráltatta az olyan importra dolgozó iparágak felépülését, mint a gyapjúipar. Akárhogy is, a lenpiac az 1920-as évek elejéig zavaros maradt. Hagyományos területein zajlott a Lengyelország és Oroszország közti háború. A világ elsőszámú len-termelőjeként Oroszország összeomlott, és a termelés már sosem érte le a háború előtti szintet. A német és az osztrák kereskedelmi flották összezsugorodtak, mert a hajók egy részét a békeszerződés rendelkezéseinek megfelelően elkobozták, és Lengyelország új határai átmenetileg megzavarták a vasúti kereskedelmi szállítást is. A litván állam már megalapításakor rögtön monopóliuma alá helyezte a lenkereskedelmet és -exportot, bár messze nem volt olyan hatékony a kereskedésben, mint korábban a rigai tőzsde.

A Csehország északkeleti részen élő lenipari vállalkozók immár csehszlovák állampolgárok lettek, és pozícióik megtartása nem bizonyult egyszerűnek. 1919-ben a szláv kártyát játszották ki: a dél-oroszországi cseh diaszpóra egyéni felvásárlóin keresztül Ukrajnán és a Fekete-tengeren keresztül importálták a lent. A maga részéről az Ukrán Közellátási Minisztérium tárgyalódelegációt küldött Prágába a Gyenyikin-kormány képviselőjében, amely lent és kendert ajánlott fel iparcikkéért. 1920 tavaszán az egykori hadifoglyokból alakult, az orosz polgárháborúban harcoló Csehszlovák Légión katonái bizonyos mennyiségű lent is magukkal vittek, mikor Vlagyivosztokon keresztül repatriálták őket.

1920-ban, az orosz–lengyel háború alatt rövid időre az immár függetlenné vált balti köztársaságok kerültek a

fókuszba Európa len- és faellátását illetően. A rigai csehszlovák konzulátus által támogatott Lenfonodák Együttműködése a német-brit kereskedelmi háború közepette igyekezett helyet találni ennek az exportnak. Ám nagy volt a helyi kifizetések bizonytalansága. Sem a csehországi lenipari vállalkozások, sem pedig Csehszlovákia nemigen szándékoztak sokat kockáztatni egy olyan játékban, ahol nem ők diktálhatták a szabályokat. Általában megelégedtek azzal, hogy külföldi cégektől vásároltak, elsősorban az Elba torkolatához, a hamburgi kikötőbe érkező lent. Csehszlovákia szabadkereskedelmi övezetet szerzett, mivel az Elbát a békeszerződés nemzetközi területté tette.

1921-től lassanként Oroszország is visszatért a lenpiacra. 1921 tavaszán az oroszok és a csehszlovákok kölcsönösen kereskedelmi kirendeltségeket létesítettek egymás országában, majd 1922 júniusában egy kereskedelmi szerződés is született Prága és Moszkva között. 1924-ben és 1925-ben már jelentős volt a kender- és lenimport, amely Csehszlovákiának a Szovjetunióból származó textilexportjának több mint 95%-át tette ki. A két országnak még mindig nem volt diplomáciai kapcsolata; formális kereskedelmi egyezményt is csak 1935-ben írtak alá. Sőt, a Textiliparosok Szövetsége, amelyet a cseh Nemzeti Demokratákhoz közelálló pamutipari vállalkozók vezettek, igen negatívan viszonyult a Szovjetunió elismeréséhez.

Ennek eredményeként az egyéni vásárlások maradtak meg főszabályként. Külföldi, főleg, de nem kizárólag német kereskedőházakon keresztül vásárolva a cégek a kollektív

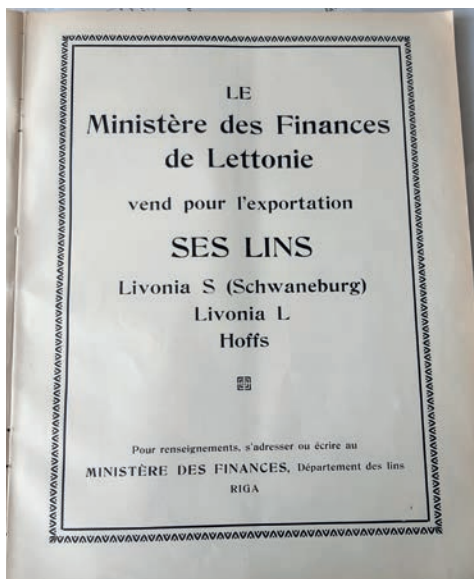
megszorításoktól szabadon a legjobb piaci árat érhatték el. A Csehszlovákia és a Szovjetunió közötti kereskedelmi statisztikák megmutatják, hogy a nyers és előfeldolgozott lent hogyan cserélték lenvászatra, jutazsákokra, illetve gyapjú- és pamuttermékekre. Ez a cserekereskedelmet sokszor ugyanazok a vállaltok bonyolították, mivel a len- és a jutafeldolgozás egymáshoz közelálló technológiák. Megvásárolták a szovjet nyers vagy előfeldolgozott kendert, és feldolgozás után jutatermékekkel együtt újra eladták a Szovjetuniónak. Ehhez akár pamuttermékek is társulhattak, hiszen a csehországi textilipar azzal is foglalkozott. Ezeket az üzleteket cseh bankok rövidtávú hiteleiből finanszírozták, amely bankok másféleképpen nem bocsátkoztak üzletekbe a keleti szomszédal. Az egész részben külföldi kereskedőházakra, részben közvetlen beszerzésekre, így például a harkovi vásárra alapozódott.

Összegezve, a háború újfajta kapcsolatokat alakított ki az állam és a magánvállalkozások között, amelyek a kölcsönös függőségen alapultak. Az állam kiterjesztette centralizált ellenőrzését a pénzmozgásokra és a háborúhoz szükséges árucikkek mozgására, ám ezt az ellenőrzést részben a legnagyobb bankokra és vállalatokra testálta. És valóban, az 1914 és 1918 közötti időszak egyik fontos tanulsága volt, hogy az államnak és a magánszektornak új, átfogóbb módozatokat kell találniuk tevékenységük összehangolására. Ezeket a megegyezéseket eredetileg átmenetinek szánták, ám sok közülük érvényben maradt az 1920-as és az 1930-as években is. 1918 után vámok és különféle

szabályok szabdalták darabokra az egykor egységes birodalmi teret. Kelet-Közép-, Kelet- és a Dunamenti Európa lett a csatatér, ahol Franciaország, Belgium, Olaszország és Nagy-Britannia egymással versengve igyekeztek előnyt faragni maguknak a birodalmak felbomlásából.

Az új országoktól és cégeiktől rengeteg gyakorlatot és fürgeséget igényelt, hogy elhelyezzék magukat ebben a billegő hatalmi egyensúlyban. Némelyek úgy tudták a lábukat megvetni, hogy újraélesztették nyugati partnereikhez fűződő korábbi kapcsolataikat. Ez meglepően könnyen ment, mintha a háború csak valamiféle zárójeles megjegyzés lett volna. Azokban az országokban, ahol a gazdaság gyengélkedett, ám a kormánynak határozott politikai elképzelései voltak, az állam egyre inkább beavatkozott a gazdaságba. Másutt, így Csehszlovákiában, ahol az ország nyugati fele már 1914 előtt elérte Nyugat-Európa fejlettségi szintjét, és ahol emellett nem volt egyértelmű gazdaságpolitika, nem kívánták megfosztani magukat a vállalkozások közreműködésétől, hiszen azok éppen olyan alkalmasak voltak – ha nem alkalmasabbak – rá, hogy a nagy háború utáni Közép- és Kelet Európa igencsak bizonytalan körülményei között eligazodjanak, mint az állami szervek.

Egy (poszt)imperiális kontextus Birodalom nélkül?

Reményeink szerint az ide beválogatott szövegek egy árnyaltabb képet mutatnak be a Habsburg Birodalomból az utódállamokba való átmenetről; azoktól az utódállamoktól, amelyek a Birodalom hamvaiból jöttek létre, azokig, amelyek egykori részeit magukba olvasztották. Bár Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország és Románia névleg mind nemzetállamok voltak, sőt még Jugoszlávia is azt állította magáról, hogy „egyazon nemzet három törzse” alkotja, egy történésznek továbbra sem egyszerű megfelelő megnevezést találni rájuk, és még nehezebb ideáltipikus nemzetállamoknak tekinteni őket. Ugyanez mondható el még az Olasz Királyságról is, az egyetlen nagyobb országról, amely az egykori Ausztria-Magyarország birodalmi területeiből egy viszonylag kis szeletet kikanyarított magának. A történész Pieter Judson szavaival élve ezeket az utódállamokat a legtalálóbban talán „minibirodalmakként” írhatjuk le. A nemzetállami működésért folytatott küzdelem még szembötlőbbé válik, ha viszonyítási pontunkat Erdélybe helyezük át, amely a Román Királyságba tagozódott be, vagy azokra az egykori osztrák–magyar terüle-

tekre, amelyek szlovén, horvát és szerb hatalom alá kerültek, hogy azután ezek Szerb Királyságként egyesüljenek.

Az itt említett esetekben nehéz nyomát lelmi egy koherens nemzetállami modellnek, amelyet fentről sikeresen bevezettek, vagy lentről ellenkezés nélkül elfogadtak volna. Ha az ember helyi szinten vizsgálja ezeket a folyamatokat, kénytelen elvetni egy egyedül valódi, természetes és szükségszerű modell létezésének gondolatát. Annak elemzése, hogy az utódállamok hogyan működtek a helyi szinteken, feltárja, hogy ezek az államok is olyan foltvarrott képződményekként indultak (és sok esetben azok is maradtak), amelyek számos Habsburg-kori jelenséget megtartottak. Ez olyan különböző dolgokra is áll, mint az átöröklődő törvények, a gazdasági kötelékek, a személyes életutak, az identifikáció kollektív mintái, vagy az állammal való együttélés informális praktikái. Ezeknek az államoknak és társadalmaknak heterogén jellege azt mutatja, hogy sokkal differenciáltabb vitát kell folytatni arról, hogy mi is lehet a „nemzeti” modell, és vajon létezhet-e bármelyik elképzelt „nemzeti” modell a Habsburg birodalmi keretek történelmi tapasztalatainak hatása nélkül.

Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy 1918-ban nem következett be történelmi szakítás a múlttal. Helyi eseteink számos szakítást mutatnak – különösen azokon a területeken, melyek megtapasztalhatták a fasiszta Olaszország uralmát –, és komoly bizonyítékok vannak rá, hogy az 1920-as évek végére már olyan mélyebb változások voltak folyamatban, amelyek a Habsburg örökség folyamatossá-

gára is kihatottak. És még így is, ezekben a nemzetállamokban, különösen azokon a vidékeiken, amelyek korábban a Habsburg Birodalom részei voltak, a társadalmi és nemzeti heterogenitás valóságos és elkerülhetetlen volt, ami igen világosan tetten érhető a magyar- és németajkúak alkalmazkodóképességében és fontosságában Erdélyben, vagy abban, hogy az olasz Fiumében az értelmiségiek továbbra is fordították a magyar szerzőket.

A regionális gazdaságok a folyamatosság szempontjából érdekes példákat mutatnak. Míg államként az Osztrák–Magyar Birodalom megszűnt, ám üzleti kapcsolatrendszere megmaradt, és ez azt az érzetet keltette, hogy egyfajta strukturális értelemben Ausztria–Magyarország, és vele az egész közép- és kelet-európai gazdasági tér tovább élt. Az üzlet nacionalizálása egyértelműen hatással volt a gazdaságra, de nem tette teljes mértékben nemzetivé a gazdasági életet, úgy egészen biztosan nem, ahogy azt elképzelték, ahogy arra számítottak. A magyar tőkésék, és még inkább azok, akik Bécsben vagy Németországban éltek, úgy óvták meg üzleti „birodalmaikat”, hogy helyi üzletemberekkel társultak, akikkel azután megosztottak a hasznon. Ha a helyi történelmekre fókuszálunk, azt látjuk, hogy ezeknek a közvetítőknak a megjelenése olyan kevésbé vizsgált jelenség, amely az első világháború és a nacionalizálás előre nem látott mellékterméke volt. Sőt mi több, bár a politikai szándékok és a nacionalizálás hevülete megváltoztatták a politika és a gazdasági élet kapcsolatait, mégis létezett közöttük egy olyan kettősség, amit nem célszerű figyelmen

kívül hagyni. Ahogy a nagybányai Harácsek család példája is mutatja, egyének és csoportok úgy is megőrizhették üzleti befolyásukat, hogy korábbi politikai jelentőségüket elvesztették. A közigazgatási és politikai elitek kicserélődtek a városokban, ám a magánszektorban nem történtek ilyen radikális változások. A magánvállalkozások akkor is virágzottak, ha „rossz” etnikai háttérrel rendelkeztek.

Míg számos magánvállalkozás virágzott, ám az élelmiszer- és üzemanyag-ellátás továbbra is problémákkal küszködött. Ezek a problémák a háború (1914–1918) és a háborúból a békébe való átmeneti periódus (1918–1923) hatásaihoz kapcsolódtak. A háború idején az élelmiszer-ellátás – illetve a szélesebb értelemben vett árucikkekhez való hozzáférés – az emberek első számú közéleti aggodalma volt. Rudolf Kučera történész szerint például 1917-ben csak a cseh területeken 250-nél is több éhségtüntetésre került sor. A Budapest melletti Erzsébetfalván történt eset is ilyen volt. A probléma lényege, hogy limitált mennyiségű és minőségű élelmiszert kellett elosztani. De ki ossza el? Budapest környékén az a válasz született, hogy a szociáldemokraták szerveztek nem állami rendszert, hogy a települések ipari munkásságát élelmiszerhez juttassák. Ennek – nem várt – eredménye a munkásmozgalom és a baloldali párt erősödése lett, ami valójában egész Európában általános jelenségnek számított. Bár a polgári kormányokban való szocialista részvétel kérdései belső válságokat látszottak okozni a Habsburg Birodalom ilyen pártjaiban, de a sztrájkoló munkások és más

állampolgárok támogatása segített visszaszerezni korábbi befolyásukat. A háború végére számolni kellett a szociáldemokraták erejével, és támogatottságuk növekedése olyan szinte elfeledett, mégis fontos kimenetele a háborúnak, amely az azt követő átmeneti periódust meghatározta.

A világháború és a posztimperiális átmenet korszaka az állam és a magángazdaság közötti kapcsolatok szférájára is hatással volt. A háború és a háború utáni időszak olyan új kapcsolatokat alakított ki az állam és a magángazdaság között, amelyek kölcsönös függőségükön, valamint a források, illetve az áruk és a pénz áramlása feletti ellenőrzés kiterjesztésén alapultak. A háború egyik fontos tanulsága volt, hogy az államnak és a magánszektornak módot kell találniuk rá, hogy jól meghatározott célok érdekében tevékenységüket összehangolják. Ám ez nem szükségszerűen jelentette azt, hogy a gazdaságot egy erőskezü állam igazgatja. Az állam és a magángazdaság között az első világháborút követő időszakban született számos olyan megállapodás, amelyeket eredetileg átmenetinek szántak, mégis sokkal tovább tartott, mint azt elképzelték, annak ellenére is, hogy meglepően gyorsan újraéledtek azok az üzleti kapcsolatrendszer, amelyek az egykori Monarchia és Nyugat-Európa, elsősorban Franciaország és Belgium között szövődtek. Az állami beavatkozás elképzélése sem tűnt el, és a gazdasági világválságot követően ereje teljében tért vissza. A gazdaságba való határozott állami beavatkozáshoz, ahogy azt a közép- és kelet-európai, illetve a balkáni országok esete mutatja, vagy gyenge gazdaságra,

vagy erős, világos gazdaságpolitikát követő államra van szükség. Csehszlovákiára ezen feltételek egyike sem állt. Az ország nyugati fele már 1914 előtt elérte a nyugat-európai fejlettségi szintet. Az államnak nem volt világos gazdaságpolitikája, és egyáltalán nem kívánta megfosztani magát a magánvállalkozások segítségétől, hiszen azok éppen olyan alkalmasak – ha nem alkalmasabbak – voltak rá, hogy a nagy háború utáni Közép- és Kelet Európa igen csak bizonytalan körülményei között eligazodjanak, mint az állami szervek.

Az oktatás, vagy legalábbis az elemi és középiskolai oktatás szintén azt demonstrálja, hogy milyen összetett kérdéseket jelentett a nacionalizálás, és milyen bonyolultak azok a folyamatok, amelyeket előidézett. Az összes új állam már megalapításától kezdve a nyelvhasználattal kapcsolatos politikai lépéseket tett, hogy a nemzeti oktatás ügyét előmozdítsa. Mindazonáltal, ahogy számos helyi eset példája mutatja, ezek a lépések gyorsan ellenállásba ütköztek, és nem csupán „a megszokott gyanúsítottak” – az etnikai és nyelvi kisebbségek –, de az elképzelt nemzeti közösség saját tagjai részéről is. Ez az ellenállás egy olyan fontos dologra mutat rá, ami ma már talán furcsának tűnhet: a korabeli Európában teljesen megszokott volt, hogy az emberek nem tudtak róla, hogy egy nemzethez „tartoznának”, még kevésbé arról, hogy létezne a nemzetnek valamiféle egyedül üdvözítő modellje. A nacionalizálás nehézségeihez hozzájárult még egy jelenség, ami a hatóságokat gyötörte: a megfelelő oktatószemélyzet hiánya. Ez súlyos feszültsé-

geket okozott. Egyfelől az államnak oktatást kellett biztosítania a nép számára, másfelől viszont az iskolarendszer nacionalizálására való törekvések miatt csak néhány tanárt találtak alkalmasnak rá, hogy ezt a feladatot elvégezhesse. E két elvárás között egyensúlyozva világossá vált, hogy a nacionalizálás homlokzata mögött sokkal több dolog történik helyi szinteken – az alkalmazkodás, a kompromiszsum és a konfliktus különféle változatai.

További kérdéseket vet fel, hogy milyen reakciókat adtak az egyének az őket körülvevő drasztikus változásokra. Tömegtraumát okozott az első világháború? Ha az emberveszteséget és a hátországi krízis legkülönfélébb aspektusait nézzük, a háború óriási hatással volt az emberek életére, és valóban trauma volt. De elmondhatjuk-e ugyanezt a háború végéről és a határok átrendezéséről? A határok háború utáni újrarajzolása valóban nemzeti traumákat okozott? A történeti emlékezetben, különösen Magyarországon, a trianoni békeszerződés traumatikus eseményként szerepel, olyan nemzeti tragédiaként, amit az okozott, hogy az új nemzetállamok és az antant erőszakosan visszaéltek erejükkel. A rapallói békeszerződés egy bizonyos mértékig hasonló traumát jelentett a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak (Jugoszláviának), mivel nemzetársai egy számottevő részét Olaszország határai között hagyta. Az új államhatárok véglegesítése mindkét esetben népességvándorláshoz vezetett. Ám a legtöbb újdonsült nemzeti kisebbség maradt, ahol 1918 előtt is volt. A tömeges deportálások nem voltak jellemzőek a Habsburg posz-

timperiális átmenetre, bár egyes személyeket és csoportokat néha kitoloncoltak. Migrációra, néha meglehetősen nagy számban, sor kerülhetett akár tipikus nemzeti vagy politikai okokból is: valaki az új nemzeti „házához” akart tartozni, vagy egy olyan politikai közösséghez, ami jobban megfelelt neki. Összefoglalva, a migrációt számos tényező kiválthatta, ideértve az anyagi, szellemi, politikai és nemzeti megfontolásokat is. Meglehetősen gyakran nem valamiféle nemzeti azonosulás késztette rá az embereket, hogy szedjék a sátorfájukat és elmenjenek.

Mindebből egy újabb kérdés következik: vajon a nemzetállam volt az egyetlen modell, a Habsburg Birodalom logikus helyettesítője? Valójában az új államiságról sokféle elképzelés létezett, és nem mindegyik gondolkodott szükségszerűen nemzetállami keretekben. Ezek akár masszív, regionális projektek is lehettek, vagy inkább helyi és átmeneti jellegűek is. Némelyik ragaszkodott a hagyományos dinasztikus, monarchikus szimbólumokhoz és intézményekhez, mások ezeket egy az egyben elvetették, és köztársaságot akartak bevezetni, és még olyanok is akadtak, akik a kettő valamiféle keverékében gondolkodtak. Az állami-politikai jövők tervezetése nem csupán az ismert politikai elméletalkotók és közszereplő értelmiségeik spekulatív gyakorlata volt. Mikroszinten például a fiumei szocialisták azt követelték, hogy a város váljék független köztársasággá a Harmadik Internacionálé védnöksége alatt. Mikor a között kellett választani, hogy a várost az olaszok vagy a jugoszlávok annektálják-e, a munkásosztály szervezői

realista megoldásnak találták, hogy egy kis városállami köztársaság megfeleljen a soknemzetiségű lakosságnak, és Fiume gazdasági szerepének – az osztrák–magyar import és export kikötője – is. A poszt-Habsburg térben a háborút követő első hónapokban másfelé is dúsán tenyésztek az alulról szerveződő kezdeményezések, ilyen volt például a többnemzetiségű Bánáti Köztársaság, vagy a nacionalista Német Dél-Morvaország is. Más esetekben a helyiek kreatív annexió terveket dédelgettek: a tiroli regionalisták mindenféle tervei között szerepelt egy „alpesi állam” létrehozása, amely megszabadulna a vörös Bécstől. Néhány ilyen alternatív vízió átmenetileg meg is valósult, a többi megmaradt politikai képzelgésnek. De jellegében mindegyik különbözött a nemzetállami sémától, és azt mutatják, hogy a nemzetállami modell nem a birodalmi összeomlás afféle természetes kimenetele, hanem számos különböző és összekapcsolódó esetleges esemény eredménye volt – amelyek közül nem egyet inkább kieroszakoltak, mint helyi szinten megtárgyaltak.

Ez pedig elvezet minket az utolsó kérdéshez, a birodalomról és a birodalmi múltról alkotott képhez. Nem túl meglepő, hogy a helyi politikai aktivisták sokszor hivatkoztak a Habsburg múltra, hogy tisztázzák saját, az új államról és társadalomról alkotott elképzeléseiket. A Habsburg állam szétesését követő első néhány hónapban az új, demokratikus államok megalakulása miatti örömmámor uralta a közbeszédet. Ám meglehetősen hamar mind hangosabbak és hangosabbak lettek az „újjal” kapcsolatos két-

ségek, egészen addig, hogy az ember már akár egyfajta Habsburg-nosztalgiairól is beszélhet. Ez a kedvezőbb átértékelés nem csupán azok körében jelentkezett, akik az új államokban nemzeti kisebbségek lettek. A különféle regionális és politikai érdekekből fakadó elégedetlenség az új központi kormányzatokkal szemben szintén elvezethetett oda, hogy a „régijó” Habsburg Monarchia pozitív hivatkozássá váljon. Ám az ilyen diskurzusok sokkal inkább a háború előtti évek stabilitása utáni vágyakozásból fakadnak, mintsem a monarchia restaurálásának, a Habsburgok visszatérésének igényéből. Míg a monarchia és a dinasztia az első világháború tapasztalatainak fényében elveszítették legitimitásukat, a Habsburg Birodalom ideája – sőt, „egy Birodalom” különféle koncepciói – továbbra is fennmaradtak, és az összes utódállamban hivatkozási pontot jelentettek a helybelieknek. A nemzetállam ebből a szempontból sem tudott egyértelműen szakítani a múlttal, és a mindennapi emberek azon társadalmi, gazdasági, kulturális és történelmi tapasztalataival, amelyek még mindig a Habsburg Birodalomhoz kötötték őket.

Bibliográfia

Barátaink – a svájciak, a belgák, a franciák, a románok, a csehek, a jugoszlávok. Helyi és transznacionális gazdasági hálózatok, és az osztrák–magyar üzleti elitek sorsa

SZAKIRODALOM

Rigó Máté (2022): *Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?* ELKH BTK TTI, Budapest.

Marcus, Nathan (2018): *Austrian Reconstruction and the Collapse of Global Finance, 1921–1931*. Cambridge, Mass. Harvard University Press.

Matis, Herbert (1983): Disintegration and Multinational Enterprises in Central Europe during the Post-war Years (1918-1923). In Alice Teichova, Peter L. Cottrell (eds.), *International Business & Central Europe (1918 – 1939)*, New York: Leicester UP, St-Martin's Press, 73–96.

Morys, Matthias (ed.) (2021): *The Economic History of Central, East, and Southeast Europe. 1800 to the Present*. Routledge, New York – London.

Pogány, Ágnes; Kubù, Eduard; Kofman, Jan (eds.) (2006): *Für eine nationale Wirtschaft. Ungarn, die Tschechoslowakei und Polen vom Ausgang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*. Berliner Wissenschaftsverlag, Berlin.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapest

Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Z41

Historisches Archiv der Bank Austria, Vienna

Verwaltungsgratsprotokolle der Bodencreditanstalt

Verwaltungsgratsprotokolle des Wiener Bankvereins

Verwaltungsratsprotokolle der Creditanstalt
Austrian State Archives, Haus. Hof- und Staatsarchiv, Vienna
Ministry of Foreign Affairs Politisches Archiv XII
Ministry of Foreign Affairs Politisches Archiv XVIII
Arhivele Nationale Romaniei Sectia Judeteana Maramures (Baia
Mare)

**„Veszélyes lázongások” 1917 „forró nyarán” –
a munkásmozgalom erősödése és a város-vidék konfliktus
kiéleződése az első világháború alatt és után**

SZAKIRODALOM

Kučera, Rudolf: *Rationed Life. Science, Everyday Life, and Working-class Politics in the Bohemian Lands, 1914–1918*. New York, Oxford 2016, pp. 130–170.

Healy, Maureen: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge, 2004.

Beneš, Jakub S.: *Workers and Nationalism. Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918*. Oxford, 2017, pp. 212–244.

Beneš, Jakub: Labour, Labour Movements, Trade Unions and Strikes (Austria-Hungary), in: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2016-04-05. DOI: 10.15463/ie1418.10883.

Ignác Károly: The Emergence of the Outskirts of Budapest as a New Administrative District through the Organisation of the Food Supply, 1917–1919. *Südost-Forschungen*, vol. 79, no. 1, 2020, pp. 71–95. DOI: <https://doi.org/10.1515/sofo-2020-790107>

Bódy Zsombor: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején, in: Uő (szerk.): *Háborúból*

békébe. *A magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán.* Budapest, 2018, 151–194.

Varga Lajos: *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon, 1914. július–1919. március.* Budapest, 2010.

Ignác Károly: A szervezkedés mint „csodatevő hatalom”? – munkásképviselet az első világháború idején, in: Kaba Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918).* Budapest, 2017, 157–186.

SAJTÓ ÉS LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Zavargás Erzsébetfalván a liszt miatt [Flour Riot in Erzsébetfalva], *Világ*, 1917. augusztus 7.

“Forrongás Erzsébetfalván [Public Uproar in Erzsébetfalva]”, *Szövetkezeti Értesítő* (the newspaper of GCC), 1917. augusztus 11.

A főkapitány – a nép szenvedéseiről [The Police Chief – on the Sufferings of the People], *Népszava*, 1917. augusztus 12.

Május elseje a háború harmadik esztendejében. *Népszava*, 1917. május 3.

A nagy tüntető felvonulás. *Pesti Hírlap*, 1917. június 9.

A tömegek a munkapárt ellen. *Népszava*, 1917. június 28.

215.222 szervezett munkás. *Népszava*, 1918. május 4.

Erzsébetfalva és környéke, 1917.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. IV/2. kötet. 1914–1918. Budapest, 1969.

Szakszervezeti mozgalom Magyarországon, 1914–1916. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács jelentése. Budapest, [1917]

A szakszervezeti mozgalom Magyarországon, 1917–1922. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács jelentése. Budapest, [é.n.]

Erzsébetfalva képviselőtestületi jegyzőkönyvei. Budapest Főváros Levéltára (BFL) V. 371.a. 1. doboz.

A kispesti járás főszolgabírójának közigazgatási iratai. Általános közellátási ügyek, 1916–1917. BFL IV. 401.b. 121. doboz. 1917/6347, 9410 és 10952. ügyek.

A „természet törvényei ellen”. A nyári időszámítás és a regionalizmus helyi gyökerei Tirol osztrák területein

SZAKIRODALOM

Cornwall, Mark. *The Devil's Wall: The Nationalist Youth Mission of Heinz Rutha*. Cambridge: Harvard University Press, 2012.

Egry, Gábor. “Unruly Borderlands: Border-Making, Peripheralization and Layered Regionalism in Post-First World War Maramureş and the Banat.” *European Review of History: Revue Européenne d'histoire* 27, no. 6 (2020): 709–31.

Haslinger, Peter. “How to Run a Multilingual Society: Statehood, Administration and Regional Dynamics in Austria-Hungary, 1867–1914.” In *Region and State in Nineteenth-Century Europe: Nation-Building, Regional Identities and Separatism*, edited by Joost Augusteyn and Eric Storm, 111–28. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2012.

Jeličić, Ivan. “Redefining Fiumians: Flag Usage and the Ambiguities of the Nation-Building Process in the Former Habsburg-Hungarian ‘Corpus Separatum’, 1914–1924.” *Contemporary European History*, 2022, 1–20.

Kosi, Jernej. “Summer of 1919: A Radical, Irreversible, Liberating Break in Prekmurje/Muravidék?” *Hungarian Historical Review* 9, no. 1 (2020): 51–68.

Morelon, Claire. “Sounds of Loss: Church Bells, Place, and Time in the Habsburg Empire During the First World War.” *Past & Present* 244, no. 1 (2019): 195–234.

Ogle, Vanessa. *The Global Transformation of Time: 1870–1950*. Cambridge: Harvard University Press, 2015.

Osterkamp, Jana. “Imperial Loyalties: Pluralism of Belonging, Territories, and Spaces in the 19th Century.” *Nationalities Papers* 50, no. 5 (2022): 857–70.

- Pergher, Roberta. "Staging the Nation in Fascist Italy's 'New Provinces.'" *Austrian History Yearbook* 43 (2012): 98–115.
- Stauber, Reinhard. "Kulturkampf und Landesteilung. Staat und Kirche im „heiligen Land“ Tirol, 1816–1940." In *Mensch, Staat und Kirchen zwischen Alpen und Adria 1848–1938*, edited by Werner Drobesch, Reinhard Stauber, and Peter G. Tropper. Klagenfurt: Verlag Hermagoras, 2007.
- Tonezzer, Elena. "I trentini in Austria. La costruzione di un'identità nazionale." *Contemporanea*, no. 3 (2009): 471–94.
- Überegger, Oswald. *Im Schatten des Krieges. Geschichte Tirols 1918–1920*. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2019.

SAJTÓ ÉS LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Allgemeiner Tiroler Anzeiger

Innsbrucker Nachrichten

Tiroler Landesarchiv (TLA), Amt der Tiroler Landesregierung (ATLR), Präsidium 1919 1051-I.6.a „Sommerzeit – Wiedereinführung im Jahre 1919“

TLA, ATLR, Präsidium 1920 1072-I.6.a "Sommerzeit"

Monarchia vagy köztársaság? Nemzetállam vagy törpeállam? Közép- és délkelet-európai elképzelések az államiságról a posztimperiális átmenet időszakának elején, 1918–1920-ban

ELSŐDLEGES SZAKIRODALOM

Bauer, Otto. *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* [The National Question and Social Democracy]. Vienna: Ignaz Brand, 1907.

Hrvatska stranka prava, *Republikanski program Hrvatske stranke prave, koju je utemeljio Ante Starčević* [The Republican Program of the Croatian Party of Right, Founded by Ante Starčević]. Zagreb: Hrvatska stranka prava, 1919.

- Jászi, Oszkár. *A Monarchia jövője és a dunai egyesült államok* [The Future of the Monarchy and the Danubian United States]. Budapest: Új Magyarország, 1918.
- Jászi, Oszkár. *Magyarország jövője és a dunai egyesült államok*. Budapest: Új Magyarország, 1918.
- Oldofredi, Hieronymus. *Zwischen Krieg und Frieden: Erinnerungen* [Between War and Peace: Recollections]. Zurich–Leipzig–Vienna: Almathea-Verlag, 1925.
- Schöpfer, Aemilian. *Monarchie oder Republik? Freimaurerei und Kirche über die Staatsform. Ein Wort zeitgemäßer Aufklärung zum Umsturz in Mittel-Europa* [Monarchy or Republic? Freemasonry and the Church on State Form. A Word of Contemporary Enlightenment on the Coup in Central Europe]. Vienna: Tyrolia, 1919.
- Springer, Rudolf [Karl Renner]. *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat* [The Struggle of the Austrian Nations for the State]. Vienna: Deuticke, 1902.
- Synopticus [Karl Renner]. *Staat und Nation. Zur österreichischen Nationalitätenfrage* [State and Nation. On the Austrian Nationality Question]. Vienna: Dietl, 1899.

KAPCSOLÓDÓ SZAKIRODALOM

- Jeličić, Ivan. “Are you serious? Or Why the Nation-State Was Not an Obvious Option after the Downfall of the Empire in Fiume/Rijeka.” 100 Years Later: NEPOSTRANS Research Blog, February 13, 2019, <https://1918local.eu/are-you-serious-or-why-the-nation-state-was-not-an-obvious-option-after-the-downfall-of-the-empire-in-fiume-rijeka/>.
- Kontny, Johannes Florian, “Grenzstädte zwischen nationalstaatlicher Ordnung und lokaler Selbstverwaltung: Eupen und Znojmo/Znaim in der Zwischenkriegszeit [Border Cities Between the Order of the Nation-State and Local Self-Administration: Eupen and Znojmo in the Interwar Period],” Doctoral Dissertation, University of Vienna, Vienna, 2017.

- Mazur, Zachary. “Mini-States and Micro-Sovereignty: Local Democracies in East Central Europe, 1918–1923.” *Contemporary European History*, First View (April 14, 2023), 1–14. <https://doi.org/10.1017/S0960777323000188>.
- Molnár, Csongor. “Éljen az internacionalizmus! Éljen az egész világ!” A Bánsági Köztársaság a sajtó és a visszaemlékezések tükrében. In: *Kérészállamok: Átmeneti államalakulatok a történelmi Magyarország területén (1918–1921)*. Szerk.: Szeghy-Gayer Veronika, Zahorán Csaba. Budapest: Ludovika, 2022. 87–112.
- Nehyba, David. “Snahy jihomoravských Němců o odtržení v letech 1918–1919 [The Efforts of Southern Moravian Germans to Secede in 1918–1919].” In *Formování hranice na Moravě po roce 1918 [The Formation of the Moravian Border in 1918]*, 51–60. Brno: Moravský zemský archiv, 2019.
- Prpa, Branka. “Monarhija ili republika [Monarchy or Republic].” Chap. 4 in *Srpski intelektualci i Jugoslavija 1918–1929 [Serbian Intellectuals and Yugoslavia, 1918–1929]*, 138–159. Belgrade: Clio, 2018.
- Trencsényi, Balázs, et al. “Nation-State Building and its Alternatives.” Chap. 1 in *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*, vol. 2, *Negotiating Modernity in the “Short Twentieth Century” and Beyond*, Part 1, 1918–1968, 5–66. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Wendt, Christopher. “Hungary–Republic: The King has Abdicated. A Report from Timișoara/Temesvár – November 1, 1918.” 100 Years Later: NEPOSTRANS Research Blog, November 1, 2018, <https://1918local.eu/hungary-republic-the-king-has-abdicated-a-report-from-timisoara-temesvar-november-1-1918/>.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- St. Pölten, Austria, Niederösterreichisches Landesarchiv (NÖ LA), Niederösterreichische Statthalterei und Regierung, Präsidium 1903–1935/40, Präs. “P” 1914–1920.

Távozók és maradók: egy Nagy-Romániát elhagyó magyar közigazgatási tisztviselő én-performanciája

SZAKIRODALOM

Sammartino, Annamarie: *The Impossible Border. Germany and the East, 1914–1922*. Ithaca, Cornell University Press, 2010.

Dragostinova, Theodora: *Between Two Motherlands. Nationality and Emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900–1949*. Ithaca, Cornell University Press, 2011.

Zahra, Tara: “The ‘Minority Problem’ and National Classification in the French and Czechoslovak Borderlands,” *Contemporary European History* 17, no. 2 (2008): 137–165.

Jelicic, Ivan; Reill, Dominique Kirchner; Rolandi, Francesca: Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World, *Journal of Modern History* 94 (2022) 2: 326–362.

Egry Gábor: Magyar Returnees and Political Radicalization in Post-World War I Hungary. In Andrei, Cușco; Flavius, Solomon; Konrad, Clewing (eds.), *Migration and Population Politics during War(time) and Peace(time). Central and Eastern Europe from the Dawn of Modernity to the Twentieth Century*, Cluj-Napoca, Románia: Editura Mega (2021) 253–270.

Ablonczy, Balázs: “It Is an Unpatriotic Act to Flee”: The Refugee Experience after the Treaty of Trianon. Between State Practices and Neglect, *Hungarian Historical Review* 9, no. 1 (2020): 69–89.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

ANSJ Caras-Severin Primăria orașului Oravița inventar 1405. 12/1924

ANSJ Timis Prefectură Judetului Severin fond 223. dosar 42/1920

„A házat, amiben laktunk, porig égették”. Az új és a régi,
a Habsburg múlt mint negatív vagy pozitív referencia

SZAKIRODALOM

- Binder, Harald, “Die Ukrainer von enttäuschter Staatstreue zum Kampf um Selbständigkeit”. In *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band XI: Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg, 1. Teilband: Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas*, edited by Helmut Rumpler (Wien: Austrian Academy of Sciences Press, 2016), 853–885.
- Cole, Laurence, “Divided Land, Diverging Narratives: Memory Cultures of the Great War in the Successor Regions of Tyrol.” In *Sacrifice and Rebirth: The Legacy of the Last Habsburg War*, edited by Mark Cornwall and John Paul Newman, (New York: Berghahn Books, 2016), 258–86.
- Cole, Laurence, “Für Gott, Kaiser und Vaterland”. *Nationale Identität der deutschsprachigen Bevölkerung Tirols 1860–1914* (Frankfurt: Campus-Verlag, 2000).
- Kozuchowski, Adam, *The Afterlife of Austria-Hungary: The Image of the Habsburg Monarchy in Interwar Europe* (Pittsburgh PA: University of Pittsburgh Press, 2013).
- Romsics, Gergely, *Myth and Remembrance: The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite* (Boulder, Colo: Social Science Monographs, 2006).
- Schober, Richard, *Tirol zwischen den beiden Weltkriegen. 2: Politik, Parteien und Gesellschaft*, (Innsbruck: Wagner, 2009).
- Überegger, Oswald, *Erinnerungskriege. Der Erste Weltkrieg, Österreich und die Tiroler Kriegserinnerung in der Zwischenkriegszeit* (Innsbruck: Wagner, 2011).
- Velychenko, Stephen, *State building in revolutionary Ukraine: a comparative study of governments and bureaucrats, 1917-1922* (Toronto: University of Toronto Press, 2011).
- Wierzejska, Jagoda, “The Idea of Galicia in the Interwar Polish Discourse, 1918–1939.” In *Continuities and discontinuities of the*

Habsburg legacy in East-Central European discourses since 1918,
edited by Magdalena Baran-Szołtys and Jagoda Wierzejska (Göttingen: V&R unipress Vienna University Press, 2020) , 51–76.

SAJTÓ ÉS LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Kolomyjs'ki Visty

Pokuts'ke Slovo

Pokuts'kyj Vistnyk

Sičovyj Holos

Tiroler Bauern-Zeitung

Tiroler Volksbote

TLA (Tiroler Landesarchiv) ATR (Amt der Tiroler Landesregierung) Präsidium 1932 303-III-10 Folien 1333-5

Egy nemzetiesítő homlokzat? Megjegyzések az oktatásról a posztimperiális helyi viszonyok között

SZAKIRODALOM

Ballinger, Pamela. "Authentic Hybrids' in the Balkan Borderlands," *Current Anthropology* 45, no. 1 (February 2004): 31–60.

Janowski, Maciej. "Polnische Sprache, österreichischer Geist? Der Streit um nationale Erziehung in Galizien (1891-1941)." In *Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918: sborník z konference (Praha, 18.–19. listopadu 2002)*, edited by Harald Binder, Barbora Křivohlavá and Luboš Velek, 103–117 (Praha 2003).

Jeličić, Ivan, "To Ensure Normal Administrative Order, and for the Population's Greater Comfort? Aspects of Postwar Transition in the Political District of Volosca-Abbazia/Volosko-Opatija," *Südost-Forschungen*, Band 29, 2020, Mai 2021, 93–123.

Karch, Brendan. *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland. Upper Silesia, 1848-1960* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018).

- Kočeržuk, Myroslava V. *Ukrains'ka deržavna himnazija v Kolomii: 1892–1944* (Kolomyja 2011).
- Kosi, Jernej. “Slovene Ethnolinguistic Nationalism as Rhetoric and Practice in Post-imperial School Administration in Prekmurje.” *Halbjahresschrift für Geschichte und Zeitgeschehen in Zentral- und Südosteuropa* (München: IKGS, forthcoming, 2023).
- Świeboda, Józef. “Szkolnictwo Ukraińskie w Galicji (1772–1918). Stan badań i potrzeby.” In *Mysledukacyjna w Galicji 1772–1918: ciągłość i zmiana*, edited by Czesław Majorek and Andrzej Meissner, 271–291 (Rzeszów 1996).
- Zahra, Tara. “Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis” in *Slavic Review* 69, no. 1 (Spring 2010): 93–119.
- Zahra, Tara. *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948* (Ithaca: Cornell University Press, 2018).

SAJTÓ ÉS LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Gazeta Kolomyjska, 1922–1923

Kolomyjs'ki Visty, 1927

Pokuts'ke Slovo, 1927

Pokuts'kyj Vistnyk, 1919

Nasz Głos, 1927–1930

ARS [Arhiv Republike Slovenije-The Archives of the Republic of Slovenia], f. 53, 20/49 [Višji šolski svet v Ljubljani - Higher school council in Ljubljana]

DARI [Državni Arhiv u Rijeci - State Archives of Rijeka], f. 618 [Kotarsko školsko vijeće u Voloskom- District School Council in Volosko]

DAIFO [State Archives of Ivano-Frankivsk Region], f. 537 [State gymnasium with Ukrainian language of instruction in the city of Kolomyja] and f. 571 [State gymnasium “King Kazimierz Jagiełłończyk” in the city of Kolomyja]

Sprawozdanie Dyrekcyjic.k. I. wyższego gimnazyum w Kołomyi za rokszkolny 1903/4 (Kołomyja 1904)

Zvit Dyrekcyjic.k. II. gimazyji v Kolomyji za rikškil'nyj 1903/1904 (Kolomyja 1904)

*A gazdaságba való állami beavatkozás privát alapjai.
A csehországi textilipari vállalatok és a len
piacának átalakulása, 1915–1925*

SZAKIRODALOM

Gueslin Julien, *La France et les petits Etats Baltes : réalités baltes, perceptions françaises et ordre européen (1920–1932)*, history thesis, Paris : Université Panthéon-Sorbonne, 2004.

Horejsk Jaroslav, 'Spojení Československa s pobaltskými přístavy v letech 1919–1938', *Slezský sborník. Acta Silesiaca*, 92-1994-1, p. 40–47.

Kruse Harry, *Die deutschen Leinenindustrie nach dem Kriege*, Inaug.-Diss., Univ. Francfort on the Main, Glogau : Glogauer Druckerei, 1928.

Ollerenshaw Philip, 'Textile Business in Europe During the First World War: The Linen Industry, 1914–18', *Business History*, vol. 41, no. 1, 1999, pp. 63–87.

Pogány Ágnes, 'Finanzgebarung, Kriegskosten und Kriegsschulden' in Helmut Rumpfer (ed.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, vol. XI/1: *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas*, Vienna: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016, pp. 543–596.

Richter Klaus, *Fragmentation in East Central Europe. Poland and the Baltics, 1915–1929*, Oxford : Oxford University Press 2020.

Sládek Zdeněk, 'Obchod se lnem, konopím a jutou mezi Československem a Sovětským svazem v letech 1918–1938', *Lnářský průmysl. Příspěvky k dějinám*, 6, 1986, pp. 75–87.

Weyrauch Robert, Alfred Stellwaag, Otto Goebel. *Die Deutsche Kriegswirtschaft im Bereich der Heeresverwaltung 1914–1918. Drei Studien der Wissenschaftlichen Kommission des Preussischen Kriegsministeriums und ein Kommentarband*, vol. 3, Berlin, Boston (Mass.): De Gruyter Oldenbourg, 2016.

SAJTÓ ÉS LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Communiqué from the Permanent Court of International Justice to the Council and Members of the League of Nations of 9 August 1932, Second Application for the Institution of Proceedings concerning an Award of the Hungarian-Czechoslovak Mixed Arbitral Tribunal, C.582.M.288 1932 V.

Spolek československých průmyslníků textilních, *Oběžník* [Circular], Prague, 1920–22.

State District Archive Trutnov (henceforth SOKA Trutnov), 'Firma J.A. Kluge, Horní Staré Město' collection, box 25, inventory no. 227, 'Foundation and development of the firm J. A. Kluge, [history] compiled by Franz Kluge, engineer', typescript dated 20 July 1944.

SOKA Trutnov, 'Sdružení přádelen lnu, Trutnov, 1870–1949' collection [syndicate of the linen spinning mills], box 1.

SOKA Trutnov, 'Firma J. Faltis Heirs, Trutnov-Mladé Buky' collection, book 10 (carbon copies of outgoing mail from the management).

Illusztrációk

*Barátaink – a svájciak, a belgák, a franciák, a románok,
a csehek, a jugoszlávok. Helyi és transznacionális gazdasági
hálózatok, és az osztrák–magyar üzleti eliték sorsa*

Lánczy Leo: Mindig felizgat az Új Nemzedék igazsága! Major Henrik grafikája, 1919

OSZK, B1 PKG.1919/44

*„Veszélyes lázongások” 1917 „forró nyarán” –
a munkásmozgalom erősödése és a város-vidék konfliktus
kiéleződése az első világháború alatt és után*

Lőszergyári nő munkások robbanóanyagot töltenek a pilseni Skoda Gyárban

Imperial War Museums, Barbanti Gian G (MR) Gyűjtemény,
IWM Q 112680

„Ne feledd a gabonatörvényt és az éhségedet! Nem szavazunk a kenyérlopókra! Szavazzatok a szociáldemokratákra!”

Az Osztrák Szociáldemokrata Munkáspárt (Sozialdemokratische Arbeiterpartei Österreichs) 1920-as választási plakátja. Tervezte Bíró Mihály (magyar szociáldemokrata művész, aki Bécsbe vándorolt ki a magyar proletárdiktatúra bukása után)

OSZK Kisnyomtatványtár, B1 PKG.1920/59

Szociáldemokrata békepárti demonstráció Budapesten

Vasárnapi Újság, 1917. december 2. 765.

***A „természet törvényei ellen”. A nyári időszámítás
és a regionalizmus helyi gyökerei Tirol osztrák területein***

Landeck, 1915. Kilátás a háztetőkről a Ladis-kastély és a Kausertal-völgy felé

Österreichische Nationalbibliothek, 69.630 B POR MAG

Wipptal, 1925. Parasztcsalád ökrökkel szánt a teraszos földeken. Therese Zillinger felvétele

Österreichische Nationalbibliothek, 00077544, 147.699 B

„Tiroliak! Fel! Követeljük együtt csatlakozásunkat a Német Birodalomhoz április 24-én!” Hirdetmény, 1921. Albert Plattner grafikája

Österreichische Nationalbibliothek, 00482061, PLA16304334

***Monarchia vagy köztársaság? Nemzetállam vagy törpeállam?
Közép- és délkelet-európai elképzelések az államiságról
a posztimperiális átmenet időszakának elején, 1918–1920-ban***

Jászi Oszkár *Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok* című kötetének belső címlapja.

„Bécsi polgárok! Ne hagyjátok az éléskamrákat – Német-Délmorvaországot – elrabolni!” Ernst Deutsch, 1919

Österreichische Nationalbibliothek, PLA16304047 POR MAG

***Távozók és maradók: egy Nagy-Romániát elhagyó
magyar közigazgatási tisztviselő én-performanciája***

A főrendiházban öt termet engedtek át a vagonlakók gyermekeinek.

Képes Krónika, 1920. november 30. 1262.

Megay Róbert útlevele, 1920

Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, MKVM
VF_2016_92_1

*„A házat, amiben laktunk, porig égették”. Az új és a régi,
a Habsburg múlt mint negatív vagy pozitív referencia*

Épületbelsők az egykori galíciai szejmben (ma Jan Kazimierz Egyetem), Lvivben (Ukrajna). Látható háborús károk. 1918–1919

Narodowe Archiwum Cyfrowe 3/41/0/-/998

*Egy nemzetiesítő homlokzat? Megjegyzések az oktatásról
a posztimperiális helyi viszonyok között*

Belatinc, Szlovénia. Képeslap, 1943

Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota (Murska Sobota Regionális és Tanulmányi Könyvtár)

Kolomija (Ukrajna), I. sz. gimnázium (lengyel gimnázium). Képeslap, 1909

Biblioteka Narodowa, 15162, uid repozytorium: 769203

*A gazdaságba való állami beavatkozás privát alapjai.
A csehországi textilipari vállalatok és a len piacának
átalakulása, 1915–1925*

Lenfonás a reichenbergi kiállításon, 1906

Trutnov, Tartományi levéltár, 'Firma J. Faltis Heirs' gyűjtemény, 5 doboz, 129. jelzet.

Hirdetés: a lett pénzügyminisztérium lenmagot exportál, 1920-as évek

La Lettonie (Latvija), La Revue belge d'importation et d'exportation, Bruxelles, Lebegue (1926)

Riga kikötője télen, 1920-as évek

La Lettonie (Latvija), La Revue belge d'importation et d'exportation, Bruxelles, Lebegue (1926)